

- **Johannes van den Bosch**
wilde het volk opvoeden
- **Het arianisme**
verdween door aardse ontwikkelingen
- Hoe maak je geschiedenis
relevanter voor leerlingen?

Neanderthalers

Slimmer dan we dachten

KLEIO

4 De zee neemt, de zee geeft

'Hyena Willy' en de neanderthalers uit de Noordzee

10 Opvoeder van volk en kolonie

Johannes van den Bosch wilde het volk optillen

18 De mislukking van een masterplan

Licht op Verplicht:
Slag bij de Marne (1914)

24 Aardse strijd om de hemelse hiërarchie

Hoe het orthodoxe christendom het won van het arianisme

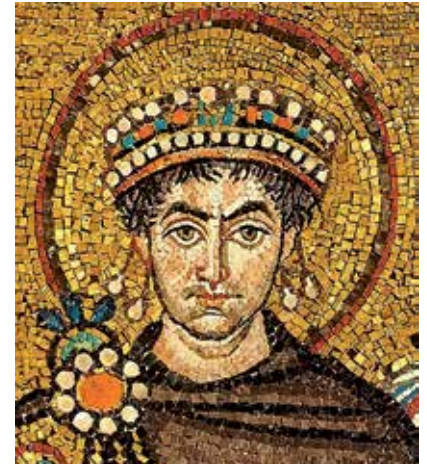
32 Over een Franse brief, kindsoldaten en voetbal in Iran

Lesgeven met BIMO's

37 Economische autonomie van Romeinse slaven

Waarom Titianus Primus de schulden van zijn slaaf moest betalen

42 De slavenmuur van Delphi

De veranderende status van slaven door manumissie

44 Een republikeinse erfenis

Van de Bataafse Republiek naar een monarchie

48 Informatief laagje over je omgeving

Met de Spacetime-app op zoek naar sporen uit het verleden

53 Koppel het verleden aan het heden

Interview met Dick van Straaten

56 Aardige, vaardige en waardige burgers

Humanistisch geschiedenisonderwijs

63 Als Cleopatra's neus korter was geweest...

Beste lezer,

Na het themanummer over slavernij gaan we in de eerste *Kleio* van het nieuwe jaar op de oude, vertrouwde voet verder. In 2020 staan wel weer enkele themanummers op de rol. Logisch, want er komen nieuwe historische contexten aan – volgend schooljaar worden ze geëxamineerd in de havo, een jaar later in het vwo. Het betekent dat u zich moet inlezen en gaan verdiepen in nieuwe stof. *Kleio* helpt daarbij, met artikelen die interessant zijn om te lezen en waarvan de inhoud gebruikt kan worden in de klas. In dit nummer vindt u een variatie van verschillende onderwerpen.

‘Er komen nieuwe historische contexten aan. Het betekent dat u zich moet inlezen en gaan verdiepen in nieuwe stof’

U leest bijvoorbeeld een boeiend artikel over een bijzondere archeologische vondst die ons meer leert over de neanderthalers. Daarnaast legt redacteur Quinten Koster uit dat de leer van de orthodoxie een lang en moeizaam traject heeft afgelegd voordat het überhaupt als (orthodoxe) leer werd geaccepteerd. Professor Mijnhardt – inmiddels met emeritaat – heeft een bewerking gemaakt van zijn afscheidscollege. Hij legt nog eens haarfijn uit hoe ons land van een republiek in een monarchie veranderde.

Sla ook vooral het artikel van Angelie Sens niet over, die uitlegt wat voor man Johannes van den Bosch was, de bedenker van het cultuurstelsel, en vooral hoe hij op zijn ideeën kwam. Anton van Hooff bewandelt in zijn ‘schrijfsel’, zoals hij het noemt, de weg van de *What if-history*. U vindt ook praktische lesideeën en achtergrondinformatie over de beruchte Slag bij de Marne, die onbedoeld de loopgraven in Noord-Frankrijk tot gevolg had. Of leerlingen daadwerkelijk ander geschiedsonderwijs krijgen op een humanistische school kunt u lezen in de bijdrage van Aron Borger. En, omdat het een heikel onderwerp blijft, hebben we nog eens twee artikelen geplaatst die handelen over slavernij, weliswaar in de oudheid, maar zeker de moeite van het lezen waard.

Ik wens u veel le(e)splezier.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van *Kleio*.

- 9 Boeken
- 16 Maarten Prak... en de geschiedenis
- 22 In de klas: Beelden van Duitsland
- 34 Kleioscoop: Chernobyl
- 50 Examens: Havo en vwo 2019
- 59 Column: Ton van der Schans
- 60 Museum: Kazerne Dossin
- 66 In de klas: Find & Fix
- 69 Recensies
- 70 VGNnieuws: Vmbo-conferentie
- 72 Column: Jelte Posthumus | Colofon
- 73 Kleiokrant

Cover: De broers Alfons en Adrie Kennis maken een reconstructie van een neanderthaler-vrouw. Foto: Horizons WWP / TRVL / Alamy Stock Photo.

De zee neemt, de zee geeft

'Hyena Willy' en de neanderthalers uit de Noordzee

Een spectaculaire archeologische vondst uit de Noordzee kreeg de afgelopen maanden veel media-aandacht. Het vuurstenen werktuig, gevat in berkenpek, ziet er niet erg spectaculair uit. Maar de productie van berkenpek is erg ingewikkeld en vergt veel planning en kennis van chemische processen. Daardoor levert de vondst nieuwe inzichten over het gedrag van neanderthalers. Het werktuig is een van de nieuwe topstukken van de Rijkscollectie Nederland.

■ Marcel J.L.Th. Niekus, Paul R.B. Kozowyk, Geeske H.J. Langejans, Dominique Ngan-Tillard, Henk van Keulen, Johannes van der Plicht, Kim M. Cohen, Willy van Wingerden, Bertil van Os, Bjørn I. Smit, Luc W.S.W. Amkreutz, Lykke Johansen, Annet-mieke Verbaas & Gerrit L. Dusseldorp. 'Middle Paleolithic complex technology and a Neanderthal tar-backed tool from the Dutch North Sea', in: *Proceedings of the National Academy of Sciences* 116 (44), pp. 22081-22087 (2019).

De vondst is als het begin van een spannende avonturenroman. Het is een wetenschappelijk avontuur dat enkele jaren heeft geduurd en tot belangwekkende resultaten heeft geleid die zijn gepubliceerd in een toonaangevend internationaal tijdschrift.¹ In 2016 vond amateurarcheologe Willy van Wingerden op het strand van de Zandmotor, een kunstmatige zandbank voor de kust bij Ter Heijde, een bijzonder prehistorisch werktuig. Onderzoek door een groep wetenschappers van verschillende instellingen en universiteiten toonde aan dat het ging om een vuurstenen afslag met een handvat van berkenpek waarvan de ouderdom is vastgesteld op maar liefst 50.000 jaar. Hiermee dateert het samengestelde werktuig uit het midden van de oude steentijd (midden-paleolithicum), en is het gemaakt door een neanderthaler.

De Zandmotor

Delen van onze kust worden regelmatig opgespoten met Noordzeezand, dat zo'n tien tot vijftien kilometer van de kust wordt opgezogen. Het doel van deze opspuitingen is om onze kustlijn te versterken en om de effecten van de zeespiegelstijging tegen te gaan. Ook worden zo infrastructurele werken aangelegd, zoals de Tweede Maasvlakte. Tussen het opgespoten zand bevinden zich resten van prehistorische bewoning uit de tijd dat de Noordzee nog niet bestond – onze kustlijn kreeg pas ongeveer achtduizend jaar geleden min of meer zijn huidige vorm – en je van het vasteland naar Engeland kon lopen. Deze verdronken prehistorische landschappen op de bodem van de Noordzee staan ook wel bekend als Doggerland. Vele tientallen gepassioneerde amateurarcheologen en -paleontologen speuren de opgespoten stranden af, op zoek naar resten uit dit verre verleden, zoals vuurstenen werktuigen, benen spitsen en resten van slachtafval. Ook menselijke resten worden zo nu en dan opgeraapt, naast botten van ijstijdfauna, zoals de wolharige mammoet, de wolharige neushoorn en de hyena. Een deel van de archeologische vondsten van onder meer de Zandmotor en de Tweede Maasvlakte kunnen we toeschrijven aan de periode waarin de neanderthaler in onze contreien rondliep, tussen ongeveer 250.000 en 40.000 jaar geleden.

In nagenoeg alle gevallen gaat het om bewerkte stukken vuursteen, ook wel artefacten genoemd. Hieronder bevinden zich vuistbijlen, het karakteristieke werktuig van de oude steentijd, schaven (voor hout- en huidbewerking) en spitsen (voor jachtwapens) naast allerlei afvalstukken die ontstaan bij het bewerken van vuursteen. De vondst van Willy, vanwege een van haar bijzondere vondsten ook wel 'Hyena Willy' genoemd, is zo bijzonder omdat het geen 'gewoon' vuurstenen werktuig is, maar gevat in berkenpek.

Het onderzoek

Nadat Willy haar vondst had gemeld bij de Werkgroep Steentijd Noordzee, een samenwerkingsverband tussen verschillende instellingen en zelfstandige onderzoekers, was meteen duidelijk dat het om een bijzondere vondst ging. Daarom is een omvangrijk onderzoeksproject opgezet. Bij dit onderzoek waren verschillende wetenschappers betrokken, ieder met zijn of haar eigen specialisme. Om vast te stellen of het 'zwarte goedje' op de vuursteen inderdaad berkenpek was, zoals we dachten, hebben we allereerst een GC-MS (gaschromatografie-massaspectrometrie)-analyse toegepast op een heel klein stukje van de pek. Met deze methode kun je vaststellen waaruit een monster organisch materiaal bestaat en hieruit kwam duidelijk naar voren dat het inderdaad berkenpek betrof. De leeftijd van de pek hebben we bepaald aan de hand van de C14-methode. Met deze techniek kan de ouderdom van organische resten, zoals hout en bot, maar ook pek worden bepaald op basis van radioactief verval van koolstofatomen. De uitkomst, een ouder-

dom van rond de 50.000 jaar, was een verrassing. Toen het stuk net gevonden was, dachten we dat het werktuig niet ouder was dan ongeveer 10.000 jaar. Op het strand van de Zandmotor waren in 2016 vooral artefacten uit de veel latere middensteentijd (mesolithicum) gevonden, de periode waarin het Noordzeebekken langzaam verdronk door het smelten van de ijskappen uit de laatste ijstijd, voordat de warmere periode waarin we nu leven, het holoceen, aanbrak. Dankzij micro-CT-scans konden we in het binnenste van de pek kijken en zien hoe de pek om de vuursteen

Marcel Niekus van Stichting STONE is zelfstandig archeoloog en gespecialiseerd in onderzoek naar de oude en midden-steentijd. **Gerrit Dusseldorp** is verbonden aan de Universiteit Leiden en de University of Johannesburg en doet onderzoek naar de ontwikkeling van complex gedrag bij moderne mensen en neanderthalers.

'De ouderdom van 50.000 jaar was een verrassing; toen we het vonden dachten we dat het werktuig niet ouder was dan 10.000 jaar'

dom van rond de 50.000 jaar, was een verrassing. Toen het stuk net gevonden was, dachten we dat het werktuig niet ouder was dan ongeveer 10.000 jaar. Op het strand van de Zandmotor waren in 2016 vooral artefacten uit de veel latere middensteentijd (mesolithicum) gevonden, de periode waarin het Noordzeebekken langzaam verdronk door het smelten van de ijskappen uit de laatste ijstijd, voordat de warmere periode waarin we nu leven, het holoceen, aanbrak. Dankzij micro-CT-scans konden we in het binnenste van de pek kijken en zien hoe de pek om de vuursteen

Complexe technologie

De vondst van de Zandmotor behoort tot slechts een handjevol vergelijkbare werktuigen uit heel Europa; we kennen twee stukjes berkenpek (maar zonder de vuursteen) uit Duitsland en twee

Linkerpagina: Verschillende aanzichten van het vuurstenen werktuig met handvat van berkenpek uit de Noordzee. Foto: Frans de Vries, ToonBeeld/Oosterwolde.

Rechterpagina: Tot de vuurstenen artefacten die worden opgezogen uit de Noordzee behoort ook deze vuistbijl die vermoedelijk ongeveer 50.000 jaar oud is. Dit exemplaar is gevonden op de Tweede Maasvlakte. Foto: Frans de Vries, ToonBeeld/Oosterwolde.

Deze reconstructie laat zien hoe vuurstenen werktuigen geschacht konden worden met behulp van berkenpek. Replica en foto: Paul Kozowyk, Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden.

vuurstenen met resten van berkenpek uit Italië. Laatstgenoemde zijn bijna 130.000 jaar oud, de Duitse vondsten zijn vermoedelijk ongeveer even oud als het stuk van de Zandmotor. De Zandmotorvondst laat zien dat neanderthalers aan de rand van hun verspreidingsgebied – Nederland ligt langs de noordelijke rand – complexe technologieën hanteerden om hun voortbestaan te garanderen. Zo'n 50.000 jaar geleden was er hier sprake van een steppetoendra, een vrij kaal landschap met dwergberken en -wilgen waarin onder meer mammoeten en reuzenherten rondliepen. In dit ecosysteem, ook wel de mammoetsteppe genoemd, foerageerden ook

kleine groepen neanderthalers (naar schatting tien tot twintig personen per groep) die door jagen en verzamelen in hun bestaan voorzagen. Om in dit barre landschap te kunnen overleven moesten neanderthalers kunnen vertrouwen op hun vuurstenen gereedschappen. Een manier om de efficiëntie hiervan te vergroten is door ze te schachten of er een handvat aan te maken. Je wilt namelijk niet dat je toolkit het laat afweten op cruciale momenten wanneer het overleven van je groep in het gedrang komt. Dat neanderthalers veel waarde hechtten aan samengestelde gereedschappen blijkt ook wel uit het feit dat ze veel tijd en energie hebben geïnvesteerd om berkenpek te

Het landschap was 50.000 jaar geleden nagenoeg boomloos en onherbergzaam, zoals deze reconstructie van het neanderthaler-kampement bij het Drentse Peest laat zien. Illustratie: Ulco Glimmerveen, Diever.

produceren. Het verzamelen van tientallen kilo's hout (voor deze vondst waarschijnlijk meer dan veertig kilo) om vuur mee te maken en berkenbast zal niet gemakkelijk zijn geweest in een nagenoeg boomloos landschap.

Onbekend landschap

De vondst van de Zandmotor laat zien dat er onder de zeespiegel een rijk en belangwekkend prehistorisch landschap verborgen ligt waarvan we nog weinig weten. Het eerste en tot dusver enige relict van de neanderthaler zelf, een schedelfragment met de zo kenmerkende wenkbrauwboog, komt ook uit de Noordzee. Dit fossiel, Krijn genoemd, is iets meer dan tien jaar geleden opgevisst voor de kust van Zeeland en komt uit een vergelijkbare context als de Zandmotorvondst. Het grote voordeel van de verdronken landschappen ten opzichte van vindplaatsen op het droge land is dat organische resten goed bewaard zijn gebleven. Op de hogere en drogere gronden van Nederland kennen we weliswaar enkele honderden kampementen van neanderthalers, maar daar zijn botresten, op een enkele uitzondering na, niet bewaard gebleven. Vindplaatsen zoals Peest in Drenthe, Mander in Overijssel en de groeve Belvédère bij Maastricht zijn bekende vindplaatsen van de late neanderthaler in ons land. Neanderthalers waren onze neven en nichten. Onze laatste gemeenschappelijke voorouder leefde waarschijnlijk rond de 800.000 jaar geleden. Sindsdien evolueerden neanderthalers in Eurazië terwijl onze eigen voorouders in Afrika evolueerden. Zo woonden er dus vanaf ongeveer 250.000 jaar geleden neanderthalers in Europa en moderne mensen (mensen zoals wij) in Afrika. Die twee mensensoorten kwamen elkaar weleens tegen. In het Nabije Oosten zijn resten van neanderthalers en vroege moderne mensen gevonden. Vanaf tenminste 180.000 jaar geleden was dat een contactzone. En net zoals mensen soms met hun neef of nicht trouwen (denk aan koning Willem I en III, of Charles Darwin), waren neanderthalers en moderne mensen ook lang niet vies van elkaar. Dat heeft ertoe geleid dat niet-Afrikanen allemaal zo'n twee procent neanderthaler-DNA bij zich dragen. Dat is dus geen DNA dat overeenkomt omdat we een gemeenschappelijke voorouder delen (zoals de 98 procent overeenkomst in DNA met chimpansees). Het is DNA dat vrij letterlijk in ons genoom is geïnjecteerd door een neanderthaler over-over-overgrootvader of -moeder. Door nauwkeurige analyse van het 'geïnjecteerde' neanderthaler-DNA wordt duidelijk dat ze echt een andere biologische soort waren. Zo is er geen neanderthaler-DNA op het Y-chromosoom aangetroffen. Dat wijst erop dat wanneer neanderthalers en moderne mensen kinderen kregen, alleen de dochters vruchtbaar waren, de zoons niet.

Slimmer

Omdat de neanderthalers zijn uitgestorven, heerst nog altijd het idee dat wijzelf slimmer waren dan zij. Toch hadden ook neanderthalers grote hersenen. En vonden als berkenpek, maar ook mogelijke grotschilderingen en sieraden laten zien dat ze die ook gebruikten. Niet alleen voor technische dingen, maar waarschijnlijk ook voor symbolisch gedrag. We denken dat naast de grote hersenen de ecologische en sociale context erg belangrijk was in de ontwikkeling van complexe gedragingen. En dat geldt ook voor onze eigen voorouders. Moderne mensen in Afrika maakten meer dan honderdduizend jaar dezelfde stenen werktuigen als neanderthalers. We gebruikten allebei de zogeheten Levalloistechniek om nauwkeurig gevormde stenen afslagen te maken. Dat is een complexe steenbewerkingstechniek, die het duidelijk goed deed van Pretoria tot Peest. Sommige schrijvers, bijvoorbeeld Yuval Noah

Krijn, de Noordzee-neanderthaler. De karakteristieke wenkbrauwboog is goed te zien. Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

‘Omdat de neanderthalers zijn uitgestorven, heerst nog altijd het idee dat wijzelf slimmer waren dan zij’

Harari in *Sapiens*, beweren een soort ‘revolutie’, waarbij moderne mensen 70.000 jaar geleden plotseling echte taal, verbeelding en een groot aantal complexe gedragingen ontwikkelden. Dit zou het gevolg zijn van een genetische mutatie waardoor onze hersenen in turbodrive gingen. Met dit complexe gedrag zou de mens zich ineens buiten Afrika begeven en andere soorten, zoals neanderthalers, verdringen. Een elegant en populair model. Er klopt alleen weinig van. Complexe zaken en symbolisch gedrag ontstonden zeer geleidelijk vanaf 150.000 jaar geleden. Aanwijzingen voor dit soort complexiteit zijn niet constant. Sommige uitingen van symbolisch gedrag verdwenen na de uitvinding weer voor duizenden jaren uit beeld. Moderne ►

Ook uit onderzoek naar skeletresten van neanderthalers weten we dat ze over precisiegreep beschikten, hetgeen wil zeggen dat ze delicate handelingen konden uitvoeren met kleine werktuigen zoals het artefact van de Zandmotor. Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

mensen werden dus niet ineens door een mutatie intelligenter dan wie dan ook. Ze waren altijd al intelligent, en waarschijnlijk niet of nauwelijks intelligenter dan neanderthalers. Het steeds grotere aantal complexe gedragingen van de moderne mens was waarschijnlijk het gevolg van een combinatie van ecologische en culturele factoren. En het verdwijnen van de neanderthalers had wellicht meer te maken met het grillige klimaat van de laatste ijstijd, dan ontmoetingen met prehistorische Einsteins uit Afrika.

Actuele thema's

De steentijd komt er in de geschiedbeleving bekaaid vanaf. Een opmerkelijk voorbeeld is de historische canon. Die laat letterlijk 98,5 procent van de Nederlandse bewoningsgeschiedenis links liggen – de oudste sporen van menselijke aanwezigheid in ons land zijn ongeveer 400.000 jaar oude werktuigen uit een zuigput bij

Zelf zien

De vondst van de Zandmotor wordt bewaard in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. In de loop van 2021 zal het werktuig samen met andere vondsten in het museum te zien zijn in de tentoonstelling *Doggerland, verdronken landschap in de Noordzee*.

Woerden – en begint met de hunebedbouwers, aan het absolute einde van de steentijd (nieuwe steentijd). Dat zijn al boeren, dus het tijdperk van jager-verzamelaars, het langste tijdperk van onze geschiedenis, komt helemaal niet aan bod. En dat terwijl de levens van jager-verzamelaars wel degelijk actuele thema's belichten. En dan bedoelen we niet alleen het paleo-dieet ('oer-dieet'), een wat naïef idee over een smakelijke oertijdidylle (gek genoeg bevatten de recepten nooit insecten of hersenen, en dat de meeste jager-verzamelaars verreweg de meeste calorieën uit plantaardig voedsel haalden, lijkt ook niet bij alle kookboekschrijvers doorgedrongen). De geschiedenis van neanderthalers vertelt ook over autochtonen die in aanraking komen met Afrikaanse migranten (wijzelf), met andere culturele en technologische tradities. En dan is er natuurlijk de mammoet in de kamer: klimaatverandering. Neanderthalers overleefden honderdduizenden jaren lang een grillige afwisseling van lange ijstijden en korte warme perioden (met een klimaat zoals nu). De levens en het aanpassingsvermogen van deze flexibele, intelligente eerste bewoners van ons land zijn tegenwoordig dus zeer relevant. ■

Verder lezen

Ruud Borman, Dick Stapert & Gerard Willemsen. *De ijstijden in de Nederlanden* (Terra, 1984).

Evert van Ginkel & Leo Verhart. *Onder onze voeten. De archeologie van Nederland* (Bert Bakker, 2009).

Leendert P. Louwe Kooijmans. *Onze vroegste voorouders. De geschiedenis van Nederland in de steentijd* (Bert Bakker, 2017).

Marcel Niekus & Evert van Ginkel. *Neanderthalers in Noord-Nederland. Leven aan de rand van de oerwereld* (Het Drentse Landschap, 2019).

Wil Roebroeks. *Oermensen in Nederland. De archeologie van de oude steentijd* (originele versie uit 1990, heruitgegeven door Sidestone Press).

Lof en laster.

Vrouwen in de vroege middeleeuwen

Luit van der Tuuk

Het beeld van vrouwen is eeuwenlang bepaald door de kerk en haar bronnen. Maar wanneer je andere bronnen gebruikt, ontstaat een ander beeld. Bijvoorbeeld van grote politieke invloed. Omniboek | € 21,99

'Helden' op hengsten.

Verhalen over ruitersstandbeelden

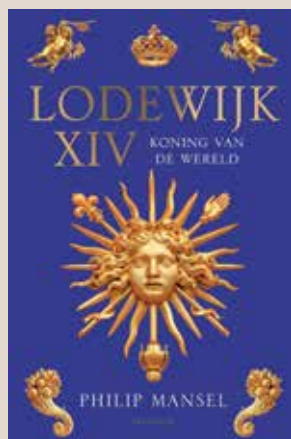
Kees van Tilburg

Mooi boek (met veel foto's) van ruitersstandbeelden over de hele wereld en de verhalen over de persoon op het paard, en waarom hij op een bepaalde wijze wordt afgebeeld. Mooi materiaal voor in de klas. Walburg Pers | € 29,99

Het Ancien Régime en de Revolutie

Alexis de Tocqueville

Het verhaal van de Franse Revolutie van binnenuit beschreven. Wilt u een prachbron over deze politieke omwenteling, koop dan dit boek. Er staan genoeg anekdotes in om de aanloop, het verloop en de gevolgen van wat er rond 1789 gebeurde, voor leerlingen te verklaren. Boom | € 39,90

Lodewijk XIV.

Koning van de wereld

Philip Mansel

Eindelijk weer eens een gedegen biografie over de Zonnekoning – maar liefst 60 van de 700 pagina's die het boek telt, zijn gevuld met noten. Ondanks de vele namen, plaatsen en gebeurtenissen is het een bruikbaar boek voor in de les.

Spectrum | € 59,99

De geniale stad.

Waarom Florence zoveel genieën voortbracht in haar gouden vijftiende eeuw

Koen de Vos

We kunnen ze allemaal opdreunen: Leonardo, Michelangelo, Rafaël, Lorenz de' Medici etc. Aan de hand van negen voorwaarden die genialiteit mogelijk maken, wordt aangegeven waarom juist

in dit deel van Toscane zoveel eeuwigdurende kwaliteit ontstond.

Ambo | Anthos | € 29,99

Een Italiaanse reis.

Een zoektocht naar de herkomst van mijn viool

Philipp Blom

Net als de vorige boeken van Blom (*De duizelingwekkende jaren; Het verdorven genootschap*) een absolute aanrader. Blom vertelt het verhaal van een driehonderd jaar oude viool. Heerlijk om te lezen.

De Bezige Bij | € 29,99

1349. Hoe de Zwarte Dood Vlaanderen en Europa veranderde

Joren Vermeersch

Vlaanderen werd niet gespaard door de pestpandemie, integendeel. De gevolgen van de pestuitbraak zijn (ook nu nog?) merkbaar in de Vlaamse samenleving.

Vrijdag | € 22,50

Er moest iets nieuws komen! Getuigenissen van Nederlandse fascisten, 1940-1950

Willem Huberts

Aan de hand van zes destijds invloedrijke personen wordt uitgelegd waarom zovelen achter het fascisme aanliepen. De au-

teur doet dat aan de hand van levensbeschrijvingen, maar ook door middel van een terugblik op hun autobiografieën.

Vantilt | € 29,95

Het verdriet van Nijmegen, 1940-1945.

Slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog

Bart Janssen

Maar liefst 1400 pagina's vol met ooggetuigenverslagen van wat er zich in Nijmegen afspeelde tijdens de oorlog. Een doorwrocht werk dat de (boeiende) *petite histoire* naar voren brengt; aan ons de taak om het in een bredere context te plaatsen. Vantilt | € 34,50

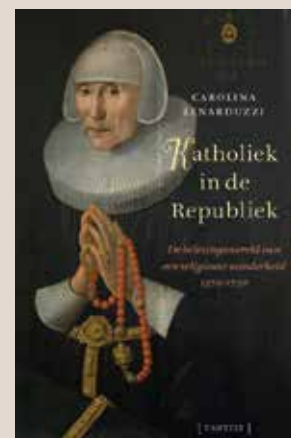
Katholiek in de Republiek.

De belevingswereld van een religieuze minderheid, 1570-1750

Carolina Lenarduzzi

Tijdens het uitbreken van de Opstand en de stichting van de gereformeerde Republiek werden katholieken niet meer vertrouwd en moesten ze zich gedeisd houden. Dat gebeurde op verschillende manieren.

Vantilt | € 28,50 ■

Onder redactie van
Ben Vriesema.

A detailed oil painting of Johannes van den Bosch, a Dutch statesman and military leader. He is depicted from the chest up, wearing a dark blue military uniform with a high collar and gold embroidery. He has several medals and orders pinned to his chest, including the Order of the Netherlands Lion and the Order of the Crown. He is holding a rolled-up document in his left hand. The background is a plain, light-colored wall.

Opvoeder van volk en kolonie

*Johannes van den Bosch
wilde het volk optillen*

Portret van Johannes van den Bosch. Olieverfschilderij van Cornelis Kruseman, 1829. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Johannes van den Bosch zat het 'opvoeden' in het bloed. Het volk moest worden opgetild door heilzame arbeid, een gedachte die aan de basis lag van de door hem opgerichte Maatschappij van Weldadigheid. Het idee om arbeid te koppelen aan staatsinkomsten vormde ook de kern van zijn plan voor een cultuurstelsel in Indië in 1830. Op de lange termijn zouden Drentse kolonisten, Javaanse *desa*-bewoners en ook vrijgemaakte Surinaamse en Antilliaanse slaven gewillige loonarbeiders moeten worden.

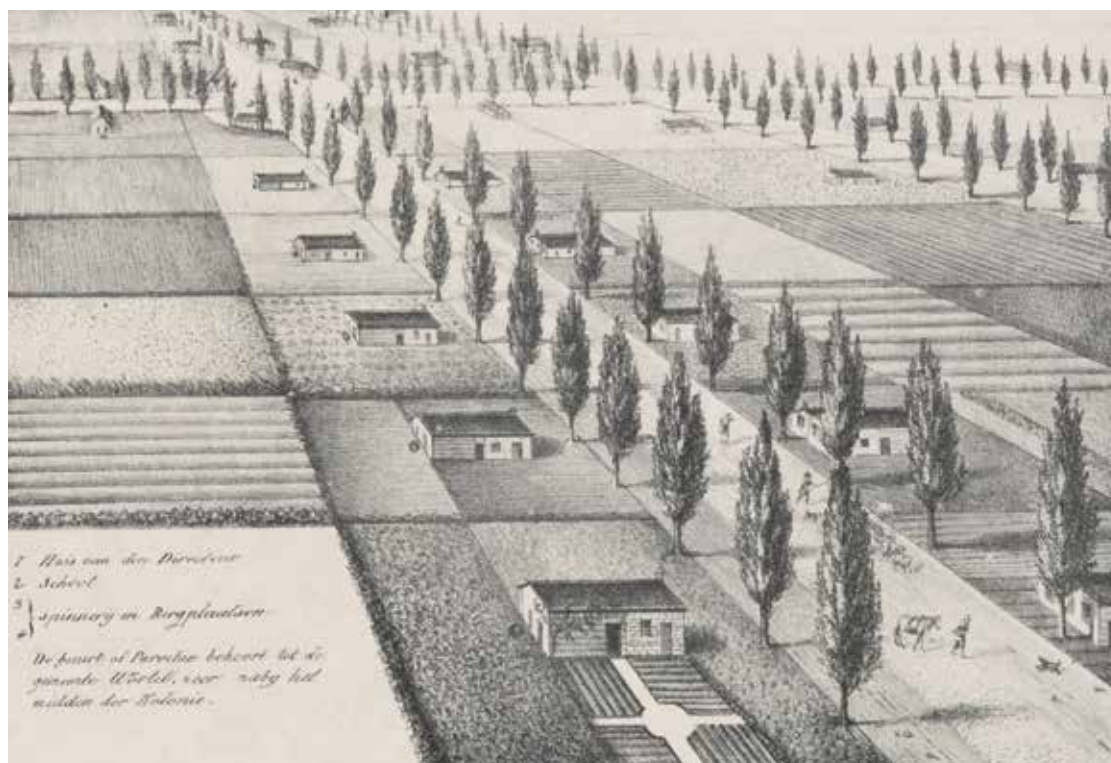
In deel drie van de stripboekserie over geschiedenis *Van Nul tot Nu* wordt Johannes van den Bosch voor het voetlicht gebracht. Niet als degene die begin jaren 1830 het cultuurstelsel op Java introduceerde, maar als oprichter van de Maatschappij van Weldadigheid. Vanaf 1818 verzezen er in zeven jaar tijd even zoveel koloniën van Weldadigheid: vijf in de Noordelijke en twee in de Zuidelijke Nederlanden. Sinds Nederland en Vlaanderen enkele jaren geleden besloten gezamenlijk op te trekken om het fel begeerde predicaat UNESCO-Werelderfgoed voor die koloniën te verkrijgen, is Johannes van den Bosch bij

een breder publiek bekend geworden. Het enorm succesvolle muziekspektakel *Het Pauperparadijs* (2016-2018), gebaseerd op de gelijknamige bestseller van Suzanna Jansen uit 2008, heeft die aandacht alleen maar verder aangewakkerd.

In het moderne geschiedenisonderwijs, vooral op vmbo-tl, wordt naar ik begrijp Johannes van den Bosch vooral ten tonele gevoerd in het kader van de geschiedenis tussen Nederland en Indonesië. De naam Van den Bosch is dan vooral verbonden met het cultuurstelsel. Maar hij heeft meer wapenfeiten op zijn naam staan. Zo was hij in 1827-1828 verantwoordelijk voor de bestuurlijk-financiële en sociaal-economische reorganisatie in Suriname en op de Antillen. In het hiertoe opgestelde Reglement van 1828 bepaalde Van den Bosch, uiteraard met toestemming van koning Willem I, dat de tot slaaf gemaakten voortaan beschouwd werden als personen, ménsen van vlees en bloed, waarmee er een eind kwam aan hun status als roerend goed of zaak. Ze mochten schoenen dragen, tot dan toe verboden voor de tot slaaf gemaakten, en hun arbeidsvoorwaarden werden, althans op papier, beter geregeld dan voorheen. De eigendomsrechten van slaveneigenaren bleven overigens buiten schot.

Van den Bosch zag dit als een eerste stap op weg naar de afschaffing van de slavernij. Naar analogie van de 'proefkolonie' Frederiksoord in Drenthe, een van de 'vrije' koloniën van Weldadigheid, stichtte hij in 1828 de proefkolonie Voorzorg, gelegen aan de Saramaccarivier tegenover het Surinaamse Groningen. Tot slaaf gemaakten dienden – nadat ze hun vrijheid hadden verkregen – op deze beoogde (suiker)plantage tewerkgesteld te ►

Angelie Sens is historicus en schreef *De koloniemans. Johannes van den Bosch (1780-1844), volksverheffer in naam van de koning.*

Plattegrond van de kolonie van Weldadigheid te Wortel, die in 1822 in de Zuidelijke Nederlanden nabij Antwerpen werd gesticht. Prent van Van den Eynde, circa 1822-1830. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

worden, om na tien jaar de keuzevrijheid te hebben om te gaan en staan waar ze wilden. Dit was een brug te ver voor gouverneur Cantz'laar en de plantagehouders in Suriname. En uiteindelijk ook voor Van den Bosch, die inzag dat het rond 1830 niet opportuun was om zulke drastische maatregelen te nemen met de Java-oorlog (1825-1830), de Belgische Revolutie en de daarmee samenhangende financiële problemen voor de staat voor ogen. In de jaren 1840 zouden Nederlandse kolonisten, die we nu kennen als Boeroes, in Suriname neerstrijken. Het werd geen succes, om het zacht uit te drukken.

Roerige jaren

Johannes van den Bosch groeide op en kwam tot volwassenheid in de roerige jaren 1780-1800. In Nederland maakte hij als kleine jongen de strijd tussen patriotten en orangisten mee. Als tiener was hij er getuige van dat de Fransen onder leiding van Jean-Charles Pichegru in januari 1795 de bevroren grote rivieren overstaken, wat leidde tot de vlucht van stadhouder Willem V. Als jong, beginnend genie-officier werkte hij in Batavia (Jakarta) toen de VOC op 31 december 1799 haar laatste adem uitblies en de staat het beheer over de overzeese gebiedsdelen overnam. Als volwassen man werd hij, terug in Nederland, in 1814 belast met de militaire aspecten van de teruggave door de Engelsen van een aantal van die gebiedsdelen in de Oost en de West: eilanden

in de Indonesische archipel, zoals Java en de Molukken, en Suriname en de Antillen. Hij was op het ministerie van Oorlog onder andere verantwoordelijk voor de werving en uitzending van soldaten over de wereldzeeën.

In zijn eerste periode in de Indonesische archipel (1799-1810) had Van den Bosch regelmatig te maken met verzet van de lokale bevolking tegen de niet zachtzinnige koloniale overheersing, tegen de toe-eigening van gronden door de Nederlanders, tegen de slavenhandel en slavernij, tegen de veelal gedwongen teelt van landbouwproducten voor de wereldmarkt, zoals koffie, suiker en peper (de 'cultuurdiensten'), en tegen de afgedwongen 'herendiensten'. De weerstand tegen de Nederlanders werd doorgaans met geweld neergeslagen, maar verzetshaarden op de Molukken, Java en Sumatra bleven sluimeren, om in de jaren 1820 met de Java-oorlog en de jaren 1830 met de Padri-oorlog op Sumatra weer onstuimig de kop op te steken. De vijf jaar durende Java-oorlog (1825-1830) onder leiding van prins Dipanagara (ook Diponegoro genoemd) betekende bijna het einde van de Nederlandse overheersing van Java. Nadat Dipanagara begin 1830 gevangen werd genomen en de rust weergekeerd leek, voerde Johannes van den Bosch, inmiddels tot gouverneur-generaal bevorderd, in opdracht van koning Willem I van staatswege een 'stelsel van kultures' op Java in, dat later bekend zou worden als het cultuurstelsel. Een bijna lege schatkist, onder andere door de

De gevangenneming van Dipanagara door luitenant-generaal De Kock, 28 maart 1830. De Javaanse prins werd aan het eind van de Java-oorlog (1825-1830) tijdens vredesonderhandelingen gearresteerd. Olieverfschilderij van Nicolaas Pieneman, circa 1830-1835. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

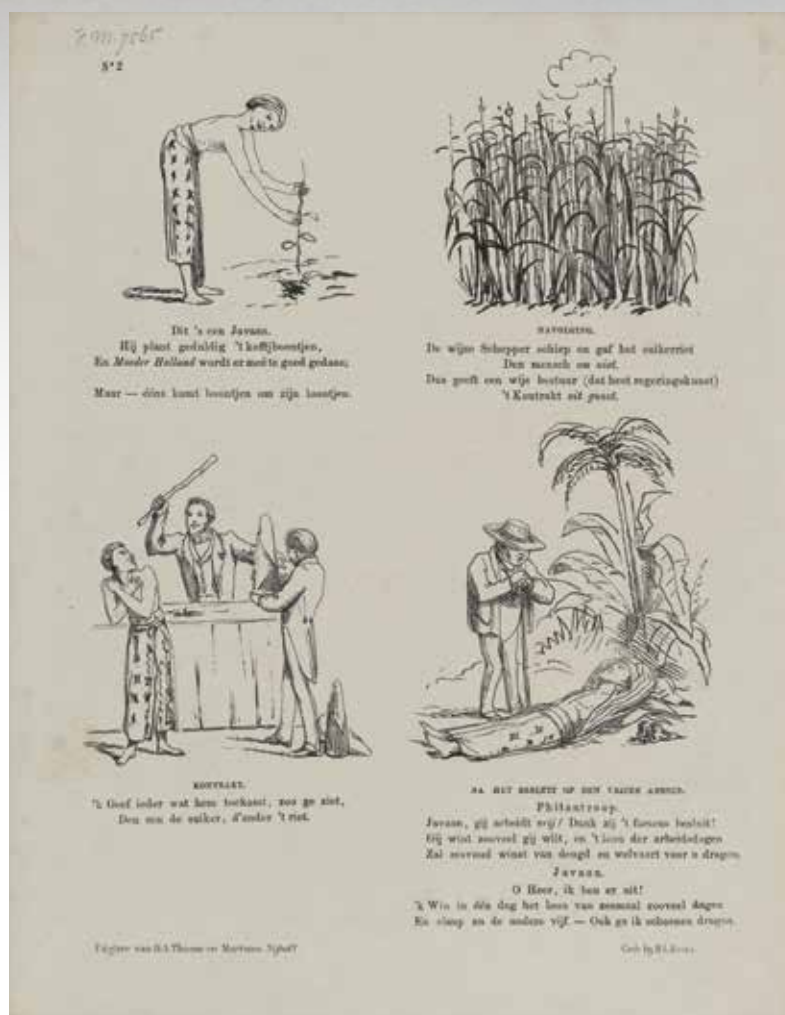
Java-oorlog, de Belgische Revolutie van dat jaar en de moordende concurrentie in de wereldconomie van vooral de Engelsen, waren voor Van den Bosch aanleiding om middels het 'stelsel van kultures' Java weer een rol op de wereldmarkt te laten spelen en de winsten op de verbouw en verkoop van landbouwproducten, zoals koffie, suiker, thee, indigo en specerijen, terug te laten vloeien naar Nederland.

Geen samenhang

Het cultuurstelsel, dat bepaalde dat de autochtone bevolking bij wijze van pacht een vijfde van de grond moest bebouwen voor landbouwproducten voor de wereldmarkt, was geen samenhangend, laat staan een uniform stelsel. Van den Bosch hield rekening met wisselende, plaatsgebonden omstandigheden. Zo werd het op Java geïmplementeerd in gebieden die onder direct Nederlands bestuur vielen. Particuliere plantages en landgoederen en de zogeheten vorstenlanden vielen er in theorie buiten, maar in de praktijk konden ze wel degelijk onderdeel uitmaken van het 'stelsel'. Voor Sumatra was door de Nederlandse kolonisator een vergelijkbare uitrol van het cultuurstelsel in de planning opgenomen. Vaak wordt het cultuurstelsel gezien als een breuk met het verleden, maar niets is minder waar.

'In zijn eerste periode in de Indonesische archipel (1799-1810) had Van den Bosch regelmatig te maken met verzet van de lokale bevolking tegen de niet zachtzinnige koloniale overheersing'

Het bouwde deels voort op historisch gegroeide wijzen van landgebruik, inzet van arbeid en belastingheffing, zoals het onder Raffles ingevoerde landrentesysteem. Het had bijvoorbeeld een voorloper in de onder de VOC ontstane profijtelijke gedwongen koffieteelt in Priangan (de Preanger), die overigens ook na 1830 bleef bestaan. Het dorp, de *desa*, gold als basiseenheid voor belastingheffing en leverancier van de van hogerhand opgelegde quota landbouwproducten. Nieuw was dat 'Java' door de Nederlandse staat, die de positie innam van investeerder, ondernemer en koopman, als een bedrijf werd gerund. Een groot deel van de rijstvelden werd opgeofferd voor de nieuwe producten, waardoor er regelmatig tekorten aan voedsel ontstonden, met hongersnoden als gevolg. Daarnaast werden Javaanse dorpsbewoners geacht gemiddeld minimaal één dag in de week werkzaamheden te verrichten zoals het aanleggen of herstellen van wegen, de

zogeheten 'herendiensten'. De verplichte, onder zware druk afgedwongen 'cultuurdiensten' en 'herendiensten' tezamen konden oplopen tot zo'n 225 dagen ofwel zeven en een halve maand per jaar; maanden waarin ze niet of nauwelijks toekwamen aan hun eigen voedselverbouw met rijst als het belangrijkste product. Regelmatig bezweken arbeiders aan de onmenselijke werktijden en -omstandigheden. Behalve deze vorm van gedwongen of onvrije arbeid bestond er in de Indonesische archipel sinds eeuwenlang slavenhandel en slavernij, vooral in de landbouw- en mijnsectoren. De slavernij in de archipel werd pas op 1 januari 1860 formeel afgeschaft, maar de praktijk van dwangarbeid bleef nog geruime tijd voortbestaan.

De invoering en handhaving van het cultuurstelsel gingen niet zonder slag of stoot. De grote druk die er op de bevolking lag, werd nog verzaamd door het eigengereide optreden van residenten en ambtenaren. Als tijdelijke stimulerende maatregel kregen Europese en Javaanse ambtenaren namelijk een percentage van het inkoopbedrag van de in hun residenties geteelde landbouwproducten. Deze 'kultuurprocenten' bleken echter al snel een middel om de eigen portemonnee te spekken. De bevolking liet dit alles niet over zich ►

Spotprent op de suikercontracten op Java van Johan Michaël Crans, verschenen bij het weekblad *De Nederlandsche Spectator*, nr. 2, 12 januari 1861. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

De suikerplantage Catharina Sophia gezien vanaf de Saramaccarivier. Tekening van Alexander Ludwig Brockmann, circa 1860. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

heen gaan en kwam regelmatig in verzet, zoals bijvoorbeeld in de residentie Cirebon (in het Nederlands Cheribon), waar bewoners het werk neerlegden om met duizenden hun beklag te gaan doen bij de resident. Ze zouden pas weer terugkeren naar hun dorp en werkzaamheden als het hogere gezag hun eis van verlichting van taken in de suikercultuur had ingewilligd. Ze vingden echter bot.

Ook in andere regio's waren er werkonderbrekingen en stakingen of andere vormen van verzet. Ook na het overlijden van Johannes van den Bosch in 1844 bleef de kritiek bestaan. Zo schreef de 'inspecteur der kultures' Louis Vitalis in 1851 dat het cultuurstelsel zoals het in de loop der jaren verworpen was, weliswaar miljoenen had opgebracht, maar dat die miljoenen helaas niet 'de vruchten van eene buitengewone welvaart' waren maar 'door onderdrukking (...) afgeperst'. Vitalis was verre van de enige criticus. Lid van de Raad van Indië Pieter Merkus had zich van meet af aan een fervent tegenstander betoond. In zijn optiek was het stelsel schadelijk voor de Javaan en ging het in tegen de 'liberale' tijdgeest. Hun kritische geschriften werden zowel op Java als in Nederland verspreid, waar ze ook hun weg vonden naar kranten en tijdschriften en naar de Tweede Kamer.

Ellendig lot

De grondwet van 1848 maakte een eind aan de geheel ondoorzichtige politiek en financiën ten aanzien van de gebieden in de Oost en de West. Na 1848 tekende zich een scheidslijn af in de Kamer en het publieke debat tussen zogeheten 'conservatieven' en 'liberalen', ook waar het de 'koloniale kwestie' betrof. Het door hen gewenste vrije stelsel van ondernemingslandbouw kwam

maar moeizaam van de grond, ondanks het feit dat Van den Bosch 'zijn' stelsel altijd als overgangsfase had bedoeld om de imperiale economie vlot te trekken. De 'liberale' alternatieven voor het cultuurstelsel kwamen neer op een vrijemarkteconomie, met loonarbeid in plaats van slavernij en andere gedwongen vormen van arbeid, en vrijhandel. Wat die vrije loonarbeid betrof, daarover had Van den Bosch geschreven dat die a priori niet vrij was. Immers, degenen die verstoken waren van land en/of kapitaal en alleen maar hun arbeid hadden om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien, hadden geen enkele keuze; ze waren gedwongen om tegen doorgaans zeer lage daglonen te werken.

In 1860 verscheen de *Max Havelaar* van Multatuli. Het boek werd en wordt nog steeds beschouwd als dé aanklacht tegen het cultuurstelsel en het dwangmatige karakter ervan. De 'liberalen' maakten er maar wat graag gebruik van om hun programma van eisen kracht bij te zetten, vooral op het punt van vrije arbeid. Multatuli zelf vond echter dat de 'liberalen' zijn werk voor hun eigen zaak gestolen hadden. De *Max Havelaar* was geen pleidooi voor vrije arbeid, was niet bedoeld als wapen tegen het cultuurstelsel, zo schreef Multatuli in 1862. De schrijver had met zijn boek de lezers louter de ogen willen openen voor het ellendige lot van de Javaan onder dat cultuurstelsel. Dáár moest actie op ondernomen worden, niets meer en niets minder.

Een cultuurstelsel voor Suriname

Eind jaren 1820 had commissaris-generaal Johannes van den Bosch ook voor Suriname zijn plannen ontvouwd om de koloniale economie uit het slop te trekken. Evenals op Java wilde hij de productie van landbouwproducten aanzienlijk

verhogen en de (industriële) verwerking ervan hoog op de agenda zetten door investeringen in technische innovaties, zoals het gebruik van stoomkracht en efficiëntere productietechnieken, te stimuleren. In de jaren 1850 stelde een Staatscommissie voor, met het oog op de afschaffing van de slavernij, om de suikerproductie in Suriname te centraliseren in een twintigtal grote moderne suikerfabrieken onder het motto: 'emancipatie door centralisatie'. Voor de particuliere eigenaren werd een rol als suikercontractant zoals op Java voorzien en voor de vrijgemaakte slaven een rol als veldarbeiders op de suikerplantages. Zij moesten worden verplicht om quota suikerriet te leveren aan die centrale fabrieken. Voor het fabriekswerk kon geput worden uit ditzelfde arbeidsreservoir. Een cultuurstelsel op Surinaamse bodem dus.

Het idee erachter was om de kosten van de afschaffing van de slavernij (schadeloosstelling van de slavenhouders en het onderhoud van de vrijgemaakten), terug te verdienen met de suikeropbrengsten. Om (toekomstige) tekorten aan arbeid het hoofd te bieden, drongen de planters aan op een actief immigratiebeleid van contractarbeiders, bekostigd door de staat en te rekruteren op Java (Chinezen en Javanen). Toen de slavernij in Suriname en op de Antillen op 1 juli 1863 daadwerkelijk werd afgeschaft, bleek er van de plannen voor een Surinaams cultuurstelsel niet veel terechtgekomen. De ideeën om contractarbeiders te werven voor werk op de plantages in Suriname werden daarentegen wel uitgevoerd.

'Imperium Nederland'

Johannes van den Bosch dacht breed vanuit het 'imperium Nederland' met zijn gebieden in Europa, het Caraïbisch gebied en Zuidoost-Azië. Hij beschouwde zijn projecten – Maatschappij van Weldadigheid, Suriname, het cultuurstelsel – steeds als radertjes in een groter geheel. Zowel

de Nederlander als de Surinamer en de Javaan dienden in zijn optiek volledig opgenomen te worden in dit wereldwijde netwerk; als producent en loonarbeider, maar tegelijkertijd ook als consument van producten die uit alle delen van het koninkrijk konden komen, zoals de 'katoentjes' uit de Twentse textielindustrie en de jute zakken uit de 'koloniën van Weldadigheid'. Maar voor Van den Bosch waren deze projecten een breekijzer om de imperiale economie weer vlot te trekken, een tijdelijke staatsaangelegenheid dus, waarna ook het particulier initiatief de vrije hand kon krijgen.

Cruciaal was de factor arbeid, want land om te ontginnen en te bebouwen was er in de Oost en de West in overvloed, maar arbeid in de Indonesische archipel was relatief duur, zeker vergeleken met de slavenarbeid in Suriname. En daar kwam bij, vanuit het perspectief van Van den Bosch geredeneerd, dat de lokale bevolking niet stond te springen om in de arbeidsintensieve exportlandbouw en -nijverheid te gaan werken. Van den Bosch ging er echter van uit dat een periode van zo'n tien, vijftien jaar voldoende zou zijn om 'Drentse' kolonisten, 'de Javaanse' *desa*-bewoners en de vrijgemaakte Surinaamse en Antilliaanse slaven tot gewillige loonarbeiders te drillen. Dat de praktijk weerbarstiger was dan hij dacht, moge duidelijk zijn. ■

Onder: De suikerfabriek Pangka in de residentie Tegal op Java. Prent van Johan Conrad Greive, naar een schilderij van Abraham Salm, circa 1865-1872. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

De kolonieman

Dit artikel is gebaseerd op:

De kolonieman. Johannes van den Bosch (1780-1844). Volksverheffer in naam van de koning. Angelie Sens (Balans, Amsterdam 2019), 477 blz., geïllustreerd, met kaarten en register, € 39,99

Maarten Prak

Maarten Prak is hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij schrijft met name over de vroegmoderne Nederlandse geschiedenis. Zijn *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (2002) is een standaardwerk. Onlangs verscheen zijn boek *Stadsburgers*.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Geschiedenis is er 'tot lering en vermaak'. Lering omdat we veel situaties, zowel in de samenleving als in ons eigen leven, alleen kunnen begrijpen als we de voorgeschiedenis kennen. Daar worden we 'goede burgers' van. Ook begrijp je dan beter waarom veel van die situaties niet makkelijk te veranderen zijn. Vermaak omdat ik – en kennelijk veel anderen – verhalen van vroeger gewoon razend interessant vind.

Welke historische persoon spreekt u het meeste aan?

Johan van Oldenbarnevelt. Veel wijst erop dat hij geen aangenaam mens was, maar ik heb bewondering voor de manier waarop hij de Nederlandse staat in elkaar zette. Zijn politieke erfenis, die we met de term 'poldermodel' zouden kunnen aanduiden, vind ik nog steeds de sterkste troefkaart van onze samenleving.

Borstbeeld van Johan van Oldenbarnevelt, 1650. Rijksmuseum Amsterdam.

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

The Longest Day. Mijn moeder speelde in Engeland een miniem rolletje bij de voorbereidingen van D-day; haar herinneringen aan de oorlog en die dag in het bijzonder hebben mij onbewust beïnvloed in de keuze om historicus te worden.

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

*Als student was ik diep onder de indruk van Fernand Braudel, *De Middellandse Zee* (1949), omdat het structurele analyse paarde aan meeslepende beelden van de geschiedenis van die regio. De openingszin luidt: 'Ik heb altijd van de Middellandse Zee gehouden.' Later begreep ik van zijn weduwe dat die unieke combinatie te danken was aan het feit dat hij het boek schreef als krijgsgevangene tijdens de Tweede Wereldoorlog, zonder zijn aantekeningen bij de hand te hebben. De voetnoten maakten ze*

er samen later bij; dat lukte dankzij Braudels fabelachtige geheugen en de systematische aanpak van zijn vrouw.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op de middelbare school?

Wij hadden een bijzondere methode op de hbs, waarbij het boek ultrakorte teksten bevatte en je op de rechterhelft van de bladzijde, die wit was gelaten, zelf je aantekeningen kon toevoegen. Je schreef dus als leerling als het ware zelf het schoolboek.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Interesse wekken voor de historische wortels van ons leven en de samenleving door een combinatie van lering en vermaak. Burgerschap aankweken in de breedste zin van het woord.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

De vroegmoderne tijd, want die begrijp ik een beetje. Meer specifiek de Nederlandse Gouden Eeuw, omdat er zoveel bijzondere dingen gebeurden in die periode.

Wat is uw meest dierbare bezit dat ook historische waarde heeft?

Ik twijfel tussen een stenen eend die ik tien jaar geleden in China kocht en die volgens de antiquair uit de elfde, twaalfde eeuw stamt, en een zeventiende-eeuws boek van Pieter de la Court dat ik bij mijn promotie in 1985 kreeg van een groep vrienden.

Als u morgen (opnieuw) een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

Als student was ik, geïnspireerd door mijn docent Maarten van Rossem, vooral in de twintigste eeuw geïnteresseerd. Bij toeval werd ik daarna vroegmodernist, omdat zich de kans voordeed een proefschrift over die periode te schrijven. Van die keuze heb ik nooit spijt gehad.

Wat is de meest recente ‘historische sensatie’ die u heeft gehad?

Dat gevoel heb ik voortdurend als ik door Utrecht, mijn woon- en werkplaats, loop, maar bij voorbeeld ook in het Trippenhuis in Amsterdam, het hoofdkwartier van de KNAW waar ik bestuurslid ben. Het Trippenhuis werd gebouwd door zeventiende-eeuwse wapenhandelaars en is daarna onderdak geweest voor het Rijksmuseum en nu dus voor de KNAW. De geschiedenis ligt er voor het oprapen. Johan Huizinga was in de jaren dertig voorzitter van de KNAW en ik zit dus zo nu en dan op dezelfde stoel als hij indertijd. Laatst mocht ik er zijn dochter ontmoeten – ‘one handshake away’.

Denkt u dat de 49 kenmerkende aspecten die leerlingen moeten kennen voor het eindexamen enig nut hebben voor het geschiedenisonderwijs?

De geschiedenis is een hoogst verwarrende opeenvolging van ogenschijnlijk willekeurige gebeurtenissen. Het is de opdracht voor ons docenten om daarin structuur aan te brengen. Vroeger gebeurde dat door middel van jaartallenlijstjes die de leerlingen uit het hoofd moesten leren. Tegen die achtergrond zijn de kenmerkende aspecten, hoewel misschien niet ideaal, toch echt een vooruitgang.

‘De geschiedenis is een hoogst verwarrende opeenvolging van ogenschijnlijk willekeurige gebeurtenissen’

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

De Nachtwacht, omdat je aan de hand daarvan zoveel aspecten van de Gouden Eeuw kan uitleggen. En de landingsstranden in Normandië, omdat de Tweede Wereldoorlog nog

steeds het belangrijkste historische referentiepunt is om het hedendaagse Europa te begrijpen.

Hoe vindt u dat geschiedenisonderwijs en staatsinrichting aan een middelbare school moet worden gedoceerd?

Inspirerend! We moeten de leerlingen een stukje op weg helpen zodat ze later zelf hun weg in de geschiedenis kunnen vinden en begrijpen dat dat belangrijk is.

Stel, u zou minister van Onderwijs worden in een nieuw te vormen kabinet, wat zou u voor het geschiedenisonderwijs ingevoerd willen zien?

Wij moeten als docenten zelf de inhoud van het vak vorm geven en ons niet te veel afhankelijk maken van de minister. Zolang geschiedenis een verplicht onderdeel blijft van het curriculum, is er volop gelegenheid om dat te doen. Dus als minister zou ik tegen docenten zeggen: ‘Maak er iets moois van, u weet mij te vinden als u mij nodig hebt.’ ■

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

De Nachtwacht van Rembrandt van Rijn. Rijksmuseum Amsterdam.

De mislukking van een masterplan

De kierende deur van Von Schlieffen

Tijdens de Slag bij de Marne van 5 tot 12 september 1914 wisten de Franse en Britse legers, geheel tegen de verwachting in, de Duitsers te stoppen in hun opmars en zelfs terug te dringen tot achter de Aisne. Die terugtocht was niet te wijten aan een gebrek aan inzet van de Duitse soldaten, maar aan foute inschattingen en miscommunicatie in het Duitse hogere echelon.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *De Slag bij de Marne (1914)*.

Hans Vermeer is
redacteur van Kleio.

De strijd brandde los in de snikhete augustusmaand van 1914, toen Duitse troepen Luxemburg en België binnentrokken. De Duitse legerleiding voerde daarbij het Schlieffenplan uit dat moest voorkomen dat de Duitse troepen verzeild zouden raken in een tweefrontenoorlog. Dat gevaar was een zekerheid geworden door de allianties die Frankrijk gesloten had met Groot-Brittannië en Rusland. Het doel van dit ambitieuze plan was om eerst Frankrijk te verslaan zodat daarna de legers volledig ingezet konden worden tegen Rusland. Voor het verslaan van het Franse leger was een periode van zes weken uitgetrokken, een periode die niet

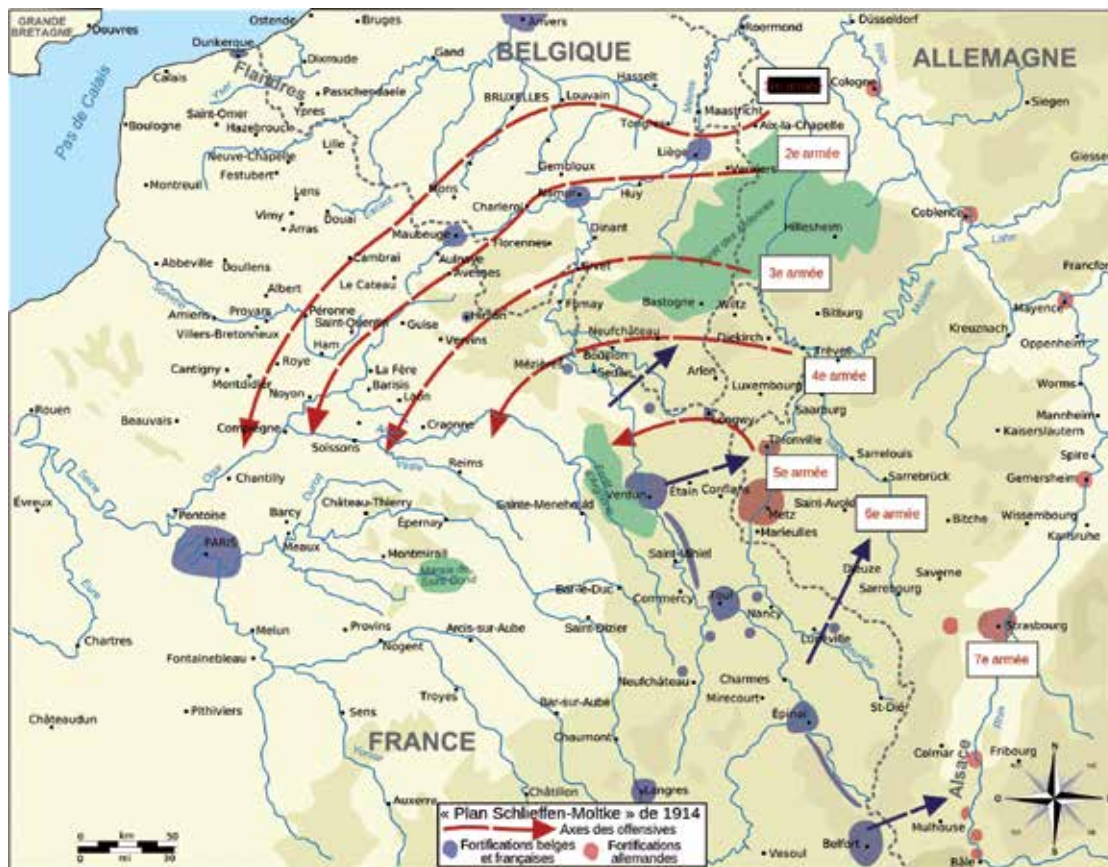
overschreden mocht worden omdat men inschatte dat de Russen een week langer nodig zouden hebben om hun troepen te mobiliseren.

Het Schlieffenplan was het beste te vergelijken met een dichtklappende deur, opgebouwd uit vijf onderdelen. De onderdelen werden gevormd door vijf legerkorpsen. De statische scharnierkant van die deur lag in Luxemburg en de Vogezen. Deze deur moest met een brede zwaai door België langs de Noordzee gaan dichtvallen, waarbij in één veeg Parijs zou worden ingenomen om dan verder door te zwaaien en de Franse en Britse legers te omsingelen. Van essentieel belang in dit plan was dat de vijf onderdelen van de deur niet uiteen zouden vallen. Er mocht nergens een kier ontstaan waar de vijand gebruik van zou kunnen maken.

Het was natuurlijk afwachten hoe dit plan in de praktijk zou uitpakken. Want alles was tot op de minuut uitgewerkt omdat men voor de logistiek vooral gebruik wilde maken van het spoorwegnet in België en het noorden van Frankrijk. De grote vraag was dan ook hoe bevelhebbers met tegenslagen zouden omgaan. En die tegenslagen kende

Franse soldaten ver-
schansen zich achter
een dijk.

Het Schlieffenplan. Op de kaart is te zien hoe vijf Duitse legerkorpsen (in rode pijlen) de dichtklappende deur vormden. In de Vogezen fungeerden twee korpsen als de scharnieren van die deur.

de uitvoering van dit plan al vanaf de start. De onverwacht heftige tegenstand in België bracht het plan meteen al de eerste zware klap toe, omdat de legerleiding genoodzaakt was daar extra troepen in te zetten. Een volgende tegenslag was het feit dat twee Russische legers zich niet aan de planning van het Schlieffenplan hielden en al in augustus Oost-Pruisen waren binnengevallen, zodat ook daar extra troepen heen moesten. Dit alles betekende een flinke aderlating voor de troepen in Noord-Frankrijk. Ondanks die tegenslagen was het Duitse leger aan het westelijke front overal aan de winnende hand. Franse en Britse troepen hadden in België fikse nederlagen geleden. Ze kregen het nog zwaarder te verduren tijdens de zogeheten Slag der Grenzen en waren daarna min of meer ordeloos op de terugtocht.

De Franse regering was al uit Parijs vertrokken richting Bordeaux. Het Britse leger, de British Expeditionary Force (BEF), hergroepeerde zich ten westen van Parijs om te herstellen van enkele fikse nederlagen. En tot overmaat van ramp stond bij Parijs maar één Frans legerkorps tegenover maar liefst drie Duitse.

De Duitse legerleiding was eigenlijk al overtuigd van de overwinning, aan Franse en Britse zijde kon men alleen maar hopen op een wonder. Dat wonder gebeurde ook, en openbaarde zich aan Duitse zijde als de gevreesde kier in de dichtklappende deur.

Twee haantjes

Door de overplaatsing van troepen kwam de rechterflank van het Duitse leger in de problemen. Zo had legerkorps II nog 154.000 manschappen in plaats van de oorspronkelijke 260.000, een enorme aderlating omdat juist die rechterflank van wezenlijk belang was voor het slagen van het Schlieffenplan. Dat onderdeel had immers de deurenklink en het slot in handen en zou bepalen wanneer en hoe de deur zou dichtklappen.

Op die rechterflank stonden de legerkorpsen I en II, respectievelijk onder leiding van de generaals Von Kluck en Von Bülow, twee haantjes die elkaar totaal niet lagen. Het korps van Von Kluck had tijdens de opmars door Noord-Frankrijk een voorsprong opgebouwd op het korps van Von Bülow naast hem. Om dicht aan te sluiten bij de buurman besloot hij de breedte van de deur in te korten. Bovendien kon hij zo het gebrek aan manschappen opvangen en de logistieke lijnen inkorten. Zijn korps zwaaide daarom niet westelijk om Parijs heen, maar oostelijk. Een besluit dat deels voortkwam uit onderschatting van de veerkracht van de BEF, die hij niet meer in staat achtte om deel te nemen aan de gevechten.

Maar de BEF trad wel degelijk op en Von Kluck probeerde zijn inschattingsfout te corrigeren door het front van zijn korps weer richting Parijs te draaien zoals dat in het oorspronkelijke plan was voorzien. En tot hun grote vreugde zagen de ►

Fransen met één blik op hun kaarttafel het zo gewenste mirakel ontstaan: er verscheen een kier in de Duitse deur tussen de legerkorpsen van Von Kluck en Von Bülow, waar de Franse legerleiding gretig gebruik van maakte door daar troepen naartoe te sturen.

Wat daarna volgde aan Duitse zijde was een opeenstapeling van verkeerde inschattingen door gebrekkige communicatie en botsende ego's. Men deed verwoede maar vergeefse pogingen om de onderdelen van de deur weer in een aaneengesloten lijn te krijgen. Dat liep zo gierend uit de hand dat dit uiteindelijk leidde tot een paniekerig bevel tot een algehele terugtocht.

‘Hoe kon de overwinningsroes aan Duitse zijde zo snel omslaan in paniek?’

Maar hoe heeft dat zover kunnen komen? Hoe kon de overwinningsroes aan Duitse zijde zo snel omslaan in paniek? Hoe kon een zekere overwinning zo snel uit handen worden gegeven? De soldaten in het veld vochten aan beide zijden even verbitterd, daar golfde de strijd op en neer. Voor de verklaring moeten we dan ook eerder kijken naar de rol van de opperbevelhebbers aan beide zijden.

Zoals eerder gezegd: elk plan staat of valt met de bekwaamheid van de bevelhebbers om met tegenslagen om te gaan. Die tegenslagen hadden in 1914 nog vaak hun oorsprong in de gebrekkige communicatiemiddelen, waarbij berichten meestal fysiek werden overgebracht door ordonansen. Hierdoor was het moeilijk om een juiste inschatting van de situatie te maken. In het

maken van juiste inschattingen en omgang met ego's onderscheidde de Franse opperbevelhebber Joffre zich van zijn Duitse tegenhanger Von Moltke. Dat onderscheid is een van de oorzaken van het debacle aan Duitse zijde.

Discutabele beslissingen

De Duitse opperbevelhebber Von Moltke had ten opzichte van zijn Franse tegenhanger een groot nadeel. Want een gevolg van het Schlieffenplan was dat de Duitse legers over een langgerekt front optrokken, waardoor de bevoorradings- en communicatielijnen steeds langer werden. Aangezien het Duitse hoofdkwartier in Luxemburg was gevestigd, kwamen met name de berichten van de twee cruciale legerkorpsen I en II op de rechterflank met grote vertragingen binnen.

Toen Von Moltke de eerste berichten binnen kreeg van de problemen in de deurskier aan zijn rechterflank, maakte hij de keuze om niet zelf het front te bezoeken, maar om dat over te laten aan zijn luitenant-kolonel en verbindingsofficier Hentsch. In deze functie had Hentsch de volmacht om namens de opperbevelhebber beslissingen te nemen die bindend waren voor de korpschefs (die allemaal hoger in rang waren dan hij). Hentsch verloor meteen kostbare tijd door niet als eerste de hoofdkwartieren van de korpsen aan de rechterflank te bezoeken waar de problemen lagen, maar te beginnen bij de korpsen aan de oostelijke flank. Maar de meest discutabele keuze maakte hij tijdens zijn bezoek aan het tweede legerkorps van Von Bülow. Die schetste hem een gevaarlijk beeld van de situatie aan het front, waarop Hentsch hem toestemming gaf om zich terug te trekken. Met verstrekende gevolgen, want dit hield in dat ook de korpsen aan beide zijden zich moesten terugtrekken.

Dit alles vertelde Hentsch per telefoon op 10 september aan Von Moltke, die op zijn beurt paniekerig de keizer belde en hem meedeelde dat de oorlog verloren was! Pas op 11 september bezocht Von Moltke zelf het front en was het strijdbeeld al zo veranderd dat hij het bevel tot een algehele terugtocht gaf.

‘Frankijk smeekt u’

Dit alles staat in groot contrast met de aanpak van de Franse opperbevelhebber Joffre. Deze generaal zat dicht bij het front en handelde daar alle belangrijke zaken persoonlijk af, daarbij gechauffeerd door de tot de verbeelding sprekende persoon van George Bouillot, meervoudig winnaar van de Grand Prix. De rondrijdende auto-karavaan van Joffre was een bekend fenomeen aan het front en een oppepper voor de moraal. Joffre schatte de ego's en situaties aan het front beter in dan zijn Duitse tegenhanger en nam daarbij persoonlijk de initiatieven. Toen een

De Duitse opperbevelhebber Von Moltke, omstreeks 1910. Foto: Nicola Perscheid.

De Franse opperbevelhebber Joseph Joffre.

generaal weigerde om nogmaals zijn vermoeide troepen de strijd in te sturen, bezocht Joffre hem persoonlijk en stelde hem voor de keuze om het bevel uit te voeren of om op te stappen. Toen de generaal inbond, gaf Joffre nogmaals blijk van mensenkennis door net zo lang zwijgend bij hem in dezelfde kamer te blijven zitten tot alle orders waren uitgeschreven en ondertekend.

Ook aan Franse zijde deed zich een cruciaal voorval voor dat het verloop van de oorlog bepaalde. Dat was het besluit van Joffre om op 4 september zelf het hoofdkwartier van de BEF in Melun te bezoeken om daar te proberen de Britse opperbevelhebber Sir John French over te halen zijn leger in te zetten tegen het Duitse legerkorps van Von Kluck toen die oostelijk van Parijs wegdraaide. De inzet van de BEF was daarbij voor de Fransen van levensbelang. Vooraf werd die missie als

kansloos gezien, omdat de Britten een tiendaagse rustperiode hadden aangekondigd waarin ze zich wilden herpakken. Maar tot grote verbazing van iedereen lukte het Joffre om op het gemoed van French in te spelen. Na een intens betoog sloot hij af met de woorden *'Monsieur le Maréchal, c'est la France qui vous supplie'* ('Maarschalk, het is Frankrijk dat u smeekt'). French was zo geroerd dat hij toegaf aan de wens van Joffre en het bevel gaf om meteen weer in de aanval te gaan. Zou Joffre iemand uit een lager echelon hebben gestuurd dan zou die door de klasse- en ranggevoelige Britten zeker met een kluitje in het riet zijn terug gestuurd.

Wat als...

Zo maakte gebrekkige communicatie, onderschatting van de vijand en discutabele beslissingen op cruciale momenten een einde aan de zo succesvolle Duitse opmars. De vijf korpsen trokken zich terug, de Fransen waren te vermoeid om de achtervolging in te zetten en ze in te halen. De Duitsers trokken zich terug tot achter de Aisne en zo begon de patstelling in loopgraven die zo kenmerkend werd voor het westelijke front. Terugblikkend kun je je altijd de vraag stellen: wat als Joffre wél zijn verbindingsofficier naar de Britten zou hebben gestuurd om hen over te halen tot snellere deelname aan de strijd? Wat als Von Moltke juist níet zijn verbindingsofficier naar de hoofdkwartieren van zijn korpsen had gestuurd?

Ongeacht de sympathie die misschien uitgaat naar een van beide partijen, zou de oorlog in beide gevallen waarschijnlijk al voor de kerst afgelopen zijn, zoals velen dat vooraf hadden gehoopt. Wat natuurlijk een bittere troost zou zijn geweest voor de ruim 500.000 slachtoffers (verwond, gedood of vermist) die tijdens deze slag te betreuren waren. Maar het zou de miljoenen levens hebben gespaard van al die soldaten die in het vervolg van de strijd nog zouden vallen. ■

Een ansichtkaart laat de vernietiging zien van het Franse dorp Sermaize-les-Bains na de Slag bij de Marne.

Beelden van Duitsland

Foto's als introductieopdracht

Beelden zeggen vaak meer dan woorden. Van de twintigste eeuw zijn er veel foto's die gebruikt kunnen worden om de stof voor de leerlingen dichterbij te brengen. Dan moet een foto wel goed bestudeerd worden. Bij deze opdracht komen dezelfde foto's een aantal keer voorbij en worden leerlingen geprikkeld om na te denken over de mensen die ze zien en de keuzes die zij gemaakt hebben.

Lisa Oskamp is
redacteur van Kleio.

Wat en waarom?

Deze opdracht is een introductieopdracht bij de historische context Duitsland 1871-1945, maar kan ook bij de start van tijdvak 9 gedaan worden. Het doel is leerlingen nieuwsgierig maken naar het onderwerp, ze goed te laten kijken naar foto's en vervolgens pas erover te redeneren. Het gaat erom dat leerlingen zich inleven in de mensen op de foto's. De opdracht is bedoeld voor de bovenbouw van havo en vwo.

Hoe werkt het?

Er liggen negen foto's verspreid door het lokaal. Als de leerlingen het klaslokaal binnenkomen, gaan ze eerst zomaar ergens zitten. De docent legt uit dat het nieuwe onderwerp geïntroduceerd wordt aan de hand van foto's. De eerste opdracht voor de leerlingen is: loop langs alle foto's, kies de foto die je het meest aanspreekt en ga daar zitten. Het is zo meteen zichtbaar welke foto het vaakst is gekozen en welke foto de leerlingen niet aanspreekt. Na een paar minuten vraag je bij elke foto waar leerlingen bij zitten waarom ze de foto hebben gekozen. Bij dit onderdeel gaat het puur om de mening van de leerling en zijn argumentatie. De docent geeft nog geen extra informatie; de leerlingen gaan zelf verder met deze foto's. Voor de tweede opdracht werken de leerlingen in groepen van drie. Elke groep krijgt een set foto's (die ze dus al bekeken hebben) uitgereikt plus diverse onderschriften. Voor ieder groepslid is er een opdrachtenblad. De leerlingen moeten de foto's combineren met het juiste onderschrift en deze op de juiste chronologische volgorde leggen.

Leerlingen aan het werk
met de opdracht.
Foto's: Lisa Oskamp.

De docent loopt door de klas om eventueel een beetje te helpen. Zowel in havo 5 als in vwo 6 proberen de groepen te redeneren aan de hand van hun kennis wat de juiste volgorde was. 'Deze foto gaat over werkloosheid, Hitler beloofde banen, dus die foto met hem komt daarna,' redeneerde een leerling. Na tien minuten neemt de docent de uitkomsten met de klas door. Dan kan besproken worden wat er op de foto staat en kan ingegaan worden op de redeneringen van de leerlingen.

Welke foto kies je?

Tot slot kiezen de leerlingen een foto die volgens hen symbool staat voor de twintigste eeuw en beargumenteren ze waarom ze dat vinden. Er mag slechts één foto per groep gekozen worden. Leerlingen moeten drie vragen bedenken naar aanleiding van de foto. Bij de foto van de werkloze man kan bijvoorbeeld de vraag gesteld worden: Wat voor werk deed deze man? Of: Op welke partij stemt hij? Bij de bespreking kan de docent door middel van vragen aan de klas de leerlingen laten nadenken over de keuzes waar mensen voor stonden. Op een foto is bijvoorbeeld te zien dat iedereen de nazigroet brengt. Stel dat je in die tijd zou leven en het er niet mee eens was. Zou je dat durven tonen en de groet dus niet brengen? Op een andere foto zijn de gevolgen van de Kristallnacht te zien. Links op de foto lopen een man en een vrouw die lijken te lachen. Waar zouden ze om lachen? Zijn ze het soms eens met de Kristallnacht? Weten ze zich geen houding te geven? Hoe kun je als mens reageren op zulke gebeurtenissen? Door de vragen van de docent en

van de leerlingen wordt de klas aan het denken gezet. Als de onderwerpen later in de lessenserie worden uitgediept, kan de foto die bij deze opdracht over dat onderwerp is getoond nog eens terugkomen. Leerlingen die meer weten over de achtergrond zien immers weer nieuwe dingen en stellen andere vragen.

'Stel dat je in die tijd zou leven en het er niet mee eens was, zou je dat durven tonen en de nazigroet dus niet brengen?'

Wat vonden de leerlingen ervan?

Kara Kraakman uit havo 5 geeft aan dat ze deze opdracht leuk vond, omdat het heel actief was. Ze wil wel meer over de onderwerpen weten. Haar klasgenoot Timo Schermer beaamt dit en vindt met name de wereldoorlogen interessant. Chelsey Vreeburg zegt dat je door deze opdracht inderdaad alvast gaat nadenken over de stof. Als tip geven deze leerlingen aan dat de opdracht ook in tweetallen zou kunnen, omdat er bij een drietal altijd iemand kan zijn die iets minder werk doet. Ik denk dat ze daar gelijk in hebben, maar een nadeel daarvan is dat er van tevoren wel meer setjes met foto's en onderschriften gemaakt moeten worden. ■

De complete les, inclusief de benodigde materialen en een lesplan, is te vinden op www.vgnkleio.nl.

Aardse strijd om de hemelse

Hoe het orthodoxe christendom het won van het arianisme

In de vierde eeuw stond het christendom bloot aan een snijdende controverse: waren Vader, Zoon en Heilige Geest één of was de Zoon minder dan de Vader omdat hij door hem geschapen was? Dit laatste geloofde de priester Arius (256-336). Het arianisme zou het uiteindelijk afleggen tegen het orthodoxe geloof in de drie-eenheid. Dat dit gebeurde was vooral het resultaat van 'aardse' ontwikkelingen.

Quinten Koster is
redacteur van Kleio.

Mozaïek (gedeelte) van
de doop van Jezus in
het baptisterium van
de arianen in Ravenna.
Rechts Johannes de
Doper, de linkerfiguur
symboliseert de rivier
de Jordaan. Rondom
staan de twaalf apos-
telen.

Gedurende haar geschiedenis ging het in de katholieke kerk regelmatig over de zoektocht naar wat nu de enige echte vorm van het christendom was. Ook Luthers reformatie van de zestiende eeuw kan in dat licht gezien worden. De adel speelde toen een belangrijke rol in het succes van deze nieuwe leer. Hierdoor lijkt het alsof de adel altijd bepaalt wat het volk gelooft en wat dus de juiste kerkleer is. Dit is echter niet altijd waar. Een van de eerste uitingen van deze zoektocht naar de juiste leer was de strijd tussen de orthodoxie en het arianisme. Feitelijk ging het hierbij om een klein verschil van inzicht, dat echter wel aan de basis van het geloof staat. In het arianisme gaat men er namelijk van uit dat God de Vader, Jezus de Zoon, en de Heilige Geest, drie

verschillende goddelijke entiteiten zijn, waarbij Jezus slechts een ondergeschikte rol speelt. Hiermee stond het arianisme lijnrecht tegenover de orthodoxie van de katholieke kerk. Deze stelt namelijk dat de Vader, de Zoon en de Heilige Geest gelijk zijn. Er bestaat wat de orthodoxie betreft geen hiërarchie. In de vierde en vijfde eeuw, de beginjaren van de katholieke kerk, werd deze discussie tot op het hoogste niveau uitgevochten, met wisselend resultaat. Ondanks de steun van de toenmalige heersers wist het arianisme zich echter niet staande te houden. Daarom is het interessant om eens te bekijken waarom de orthodoxie en niet het arianisme het West-Romeinse Rijk overleefd heeft en het uiteindelijk de belangrijkste vorm van het katholicisme is geworden. ►

hiërarchie

De Vader, de Zoon en
de Heilige Geest zijn
één: de drie-eenheid
geschilderd door
Jusepe de Ribera,
omstreeks 1635. Museo
del Prado, Madrid.

1 In Johannes 14:28 staat bijvoorbeeld dat Christus zelf gezegd heeft dat God de Vader hoger staat dan Jezus zelf. En in Mattheus 12:31-32 staat dat Jezus zegt dat bespottling van hem wél vergeven kan worden, maar bespottling van de Heilige Geest absoluut niet.

De oorsprong

Arius was een theoloog die leefde tussen ongeveer 256 en 336. Hij was geboren in Libië en had nog bij Sint-Lucianus van Antiochië gestudeerd. Arius was diaken, en later priester in een voor-aanstaande kerk van Alexandrië, de 'Baucalis', waar hij een invloedrijk prediker was. Hij was het niet helemaal eens met de heersende gedachte dat God, Jezus en de Heilige Geest volledig gelijkwaardig waren. Arius zag zijn stelling bevestigd in een aantal Bijbelse teksten, waaruit volgens hem onomstotelijk bleek dat er een hemelse hiërarchie bestond waarbij Jezus ondergeschikt is aan God, de Vader.¹ Als priester kwam hij met die gedachten in botsing met zijn bisschop, Alexander van Alexandrië. Arius beschuldigde Alexander van Bijbelse onnauwkeurigheid, omdat hij de verschillen tussen de Vader en de Zoon wegwuifde met zijn nadruk op de 'eeuwige generatie'. Alexander beschuldigde Arius op zijn beurt van het ontkennen van de heiligheid van de Zoon. Deze theologische discussie kreeg echter ook een heel belangrijke politieke component. De benoeming van Alexander tot bisschop van Alexandrië

was namelijk ten koste gegaan van zijn directe concurrent bisschop Militius. De fanatieke aanhangers van Militius namen 'wraak' door Arius in zijn strijd tegen Alexander te steunen. Niet dat dit ook meteen betekende dat zij zijn ideeën over de drie-eenheid deelden. De insubordinatie van Arius was voor hen vooral een smet op de autoriteit van bisschop Alexander. Het is daarom heel goed mogelijk dat wat voor Arius een zuiver religieus debat was, door Alexander vooral gezien werd als een aanval op zijn gezag en autoriteit. In dat licht is de in onze moderne ogen wat rigoureuze oplossing van Alexander dan ook goed verklaarbaar. Want omdat Alexander het niet voor elkaar kreeg om de discussie met deze lastige priester te winnen, besloot hij het probleem op een andere manier op te lossen. Rond 320 riep hij bijna honderd bisschoppen uit Egypte en Libië bijeen en onder zijn bezielende leiding werd Arius als ketter geëxcommuniceerd en uit zijn ambt gezet.

Arius trok zich echter weinig van deze excommunicatie aan en vertrok naar Palestina, waar hij de steun kreeg van enkele prominente bisschoppen die ook onderricht hadden gekregen van Sint-Lucianus en die zijn ideeën deelden. Een van hen was bisschop Eusebius van Nicomedia. Door zijn ambt in de stad Nicomedia was hij de belangrijkste bisschop van het oostelijke rijk. Want hoewel Alexandrië op Rome na de grootste stad van het Romeinse Rijk was, en een vooraanstaand wetenschappelijk centrum, was Nicomedia de rijkste stad in de Griekse wereld. Bovendien werd beweerd dat de kerk in Nicomedia was gesticht door de apostel Marcus zelf, wat extra aanzien gaf. Eusebius leverde zelfs nog aanvullende teksten uit het Nieuwe Testament aan waarmee de positie van Arius ten opzichte van Alexander verstevigd werd. Na een eigen concilie verzocht Eusebius zijn collega, bisschop Alexander, om de arianen weer te accepteren binnen de kerkgemeenschap. Maar bisschop Alexander van Alexandrië voelde daar weinig voor.

Zowel Alexander als Arius hadden een grote groep aanhangers weten te verkrijgen. Bisschop Alexander van Alexandrië werd gesteund door bijna honderd bisschoppen uit Egypte en Libië, en Arius werd naast bisschop Eusebius de invloedrijkste bisschop van het Oost-Romeinse Rijk, ook gesteund door de aanhang van bisschop Militius, de rivaal van Alexander.

De Oost-Romeinse keizer Licinius zag zo de vrede en eenheid binnen zijn rijk bedreigd worden en greep in. Om in de toekomst te voorkomen dat de bisschoppen met hun concilies een kleine discussie tussen twee geestelijken weer zouden laten escaleren tot een groot dogmatisch probleem, verbood hij de bisschoppen om zelfstandig concilies bijeen te roepen. Nadat Constantijn de Grote niet lang daarna de Oost-Romeinse

Bronzen hoofd van Constantijn, vierde eeuw. Musei Capitolini, Rome.

keizer Licinius had verslagen en het oostelijke en westelijke rijk weer onder één leider verenigd had, besloot Constantijn dit verbod voorlopig te handhaven.

De climax van Nicea

Hoewel keizer Constantijn de discussie tussen Arius en Alexander eigenlijk een klein lokaal religieus-filosofisch debatje vond dat verder niet relevant was, voelde hij zich nu toch gedwongen om zich met deze kwestie te bemoeien.² De stedelijke aanhangers van de beide facties probeerden elkaar namelijk niet altijd uitsluitend verbaal, maar ook fysiek van hun gelijk te overtuigen. Hierdoor beseftte Constantijn, net als Licinius, zijn voorganger in het Oost-Romeinse Rijk, dat onrust in de kerk leidt tot onrust in zijn rijk. Hij stuurde daarom een brief naar zowel Arius als Alexander waarin hij hen beiden beschuldigde van het creëren van een controversie die eigenlijk nooit had mogen bestaan. Hij wees er verder op dat hij vrede, harmonie en eenheid nastreefde en droeg beide ordeverstoorders op om deze discussie onmiddellijk te staken. Maar de geest was al uit de fles. Alexander van Alexandrië had in een geschrift gevraagd om de steun van alle oostelijke bisschoppen en vrijwel allemaal hadden ze deze toegezegd.

Deze snelle steun van de Oost-Romeinse bisschoppen aan Alexander van Alexandrië is opvallend. Wat waarschijnlijk in hun beslissing

heeft meegespeeld was dat bisschop Eusebius van Nicomedia een vertrouweling was geweest van de door de christelijke Constantijn verslagen Oost-Romeinse keizer Licinius. Keizer Licinius was in tegenstelling tot keizer Constantijn namelijk geen christen. En toen Constantijn ten strijde trok tegen Licinius, presenteerde hij deze burgeroorlog als een kruistocht om de christenen in het oosten te bevrijden van Licinius' onderdrukking.³ En hoewel weinig bisschoppen onder de – volgens Constantijns propaganda – tirannieke keizer Licinius hadden geleden, waren ze toch sterk op hun hoede. Het feit dat Licinius enkele vooraanstaande christenen voor verraad had laten executeren omdat hij hen verdacht van samenwerking met zijn rivaal Constantijn, zal de antichristelijke reputatie van Licinius ook niet veel goed gedaan hebben. Vanuit dat perspectief was Eusebius dus de lakei van een heidense keizer die de christelijke keizer tegenwerkte en daarmee het christelijk geloof frustreerde. De steun van de bisschoppen aan Alexander van Alexandrië was zo dus waarschijnlijk vooral een tegenstem gericht aan Eusebius van Nicomedia.

Door die steun van zo veel bisschoppen riep Constantijn in 324 noodgedwongen alle bisschoppen uit het Oost-Romeinse Rijk naar Nicea, in het huidige noordwesten van Turkije, voor een concilie. Dit was dicht bij de woning van de keizer, zodat hij zelf de vergadering kon voorzitten en de bisschoppen onder controle kon houden. In het concilie waren ook enkele bisschoppen uit het West-Romeinse Rijk aanwezig, maar hun taak beperkte zich waarschijnlijk vooral tot die van vertegenwoordiger van dat deel van het kerkelijke gebied. Wat dat betreft was het dus zeker geen oecumenisch concilie van de gehele christelijke kerk. Het doel was vooral om de lokale chaos weer onder controle te brengen.

'Nicea was dicht bij de woning van de keizer, zodat hij zelf de vergadering kon voorzitten en de bisschoppen onder controle kon houden'

Om het Concilie van Nicea beter te begrijpen is het belangrijk om even een klein stapje in de tijd te maken. Van het concilie zelf zijn geen officiële notulen bewaard gebleven. Deze waren vrijwel direct na afloop van het concilie al verdwenen. Wat wij van het concilie weten, weten wij door een boek dat Athanasius, een fanatiek strijder tegen het arianisme, bijna vijfentwintig jaar later geheel uit eigen geheugen erover geschreven heeft. Athanasius was tijdens het Concilie van Nicea de secretaris van bisschop Alexander van Alexandrië. En na de dood van Alexander volgde Athanasius hem op als bisschop. Maar omdat Athanasius ten tijde van het concilie slechts

Keizer Constantijn tijdens het Concilie van Nicea temidden van soldaten en bisschoppen. Op de voorgrond worden arianse boeken verbrand. Deze pentekening uit omstreeks 825 is de oudst bestaande afbeelding van het concilie. Bron: Biblioteca Capitolare, Vercelli.

² Zie Lyman, J. R. (2007), 'The invention of "heresy" and "schism"', in: Casiday, A. & Norris, F. W. (red.), *The Cambridge history of christianity: Constantine to c.600*. (Vol. 2). New York (etc.): Cambridge University Press, pp. 296-316.

³ Zie Barnes, T. D. (2013). *Constantine: Dynasty, religion and power in the later Roman empire*. Chichester, West Sussex, U.K.: Wiley-Blackwell.

Een oosters orthodox icoon van het Concilie van Nicea in 325. Anonieme bron.

diaken was, was hij geen deelnemer aan het debat. Het is niet eens zeker of hij überhaupt op het concilie aanwezig was. De betrouwbaarheid en de neutraliteit van het verslag van Nicea zijn dus op zijn zachtst gezegd wat twijfelachtig. En er zijn er die zelfs beweren dat Athanasius bewust de waarheid geweld heeft aangedaan.⁴

Daarnaast lijkt het uit de verslagen van Athanasius alsof de kerk een behoorlijk homogene gemeenschap was en er slechts twee partijen aan het concilie deelnamen. Maar aan het concilie deden meerdere verschillende grote stromingen mee, zoals bijvoorbeeld aanhangers van de gnostiek, het manicheïsme of het sabellianisme, en er waren ook bisschoppen die vooral hun eigen ideeën vertegenwoordigden. Van twee duidelijke kampen was dus zeker geen sprake. Toch beschreef Athanasius het concilie als de strijd tussen twee stromingen binnen de kerk: het arianisme en de orthodoxie. Belangrijk is hierin het begrip orthodoxie. Tegenwoordig wordt dit gezien als het heel streng vasthouden aan de kerkleer en kan het begrip bij sommige mensen vooral negatieve associaties oproepen. Maar in de vierde eeuw had het een iets andere betekenis. Het is een begrip dat ontstaan is in de periode van het Concilie van Nicea en heeft er waarschijnlijk ook haar oorsprong.⁵ Het is Grieks en betekent niet meer dan 'juiste aanbidding' of 'juiste leer'. Dat de *Griek* Athanasius voor dit begrip koos als duiding van zijn ideeën is daarom ook erg logisch. Waarschijnlijk bedoelde hij het vooral heel letterlijk. Dat hij het concilie afschildert als een botsing tussen twee dogma's is ook niet verrassend. Keizer Constantijn had immers het concilie bijeen geroepen om de geschillen tussen deze twee op te lossen.

Icoon met de tekst van de geloofsbelijdenis van het Concilie van Nicea, voorgehouden door keizer Constantijn en bisschoppen.

Polemisch label

Zo waren er dus op het concilie stromingen die zich achter de visie van Alexander schaaften en stromingen die zich hier niet volledig in konden vinden, waarvan de belangrijkste de arianen waren. Athanasius gebruikte de term arianen dus vooral als een polemisch label om iedereen die kritiek had op 'de juiste leer' onder een gemeenschappelijke (negatieve) noemer te plaatsen. Ondanks dat de enige overeenkomst die deze groepen hadden was dat ze het niet met de regels van de orthodoxie van Alexander eens waren. Dat er op het Concilie van Nicea twee groepen waren moet ook wat ruim gezien worden. De aanhang van Arius op het Concilie van Nicea bestond slechts uit zes priesters en twee bisschoppen. Hoewel een van die bisschoppen wel Eusebius van Nicomedia was, een van de belangrijkste bisschoppen van het Oost-Romeinse Rijk. Gezien het feit dat er meer dan tweehonderd deelnemers aan het concilie waren, vertegenwoordigden zij dus slechts een heel kleine groep. De grootste groep onder de deelnemers was op de hand van bisschop Alexander. Zij vertegenwoordigden dat wat de orthodoxie genoemd zou worden en verwierpen de ideeën van Arius. Bisschop Eusebius, die voor Arius was opgekomen, kwam er al snel achter dat zijn invloed heel beperkt was en koos eieren voor zijn geld. In zijn slotpleidooi gaf hij daarom een geloofsbelijdenis in erg neutrale termen, waar alle partijen zich in principe achter

konden scharen. Maar als keizer Constantijn de vergadering niet had voorgezeten zou zelfs deze neutrale geloofsbelijdenis toch onmiddellijk door de aanhangers van Alexander zijn neergesabeld. Constantijn zag echter de waarde en kwetsbaarheid van dit compromis en greep onmiddellijk in. Hij prees deze belijdenis als zeer lovenswaardig orthodox, stelde dat het zijn eigen overtuigingen perfect verwoordde en verzocht alle aanwezige bisschoppen nadrukkelijk deze belijdenis meteen te onderschrijven. Er hoefde volgens hem slechts één klein detail te worden toegevoegd: de Vader en de Zoon waren *homooousios*, dat zoveel betekent als *van gelijke natuur*. De bisschoppen die de leer van Arius verdedigden waren zo verstandig om de keizer niet tegen te spreken en de verklaring werd aangenomen.⁶

Het lijkt zo alsof keizer Constantijn op deze manier het volledig met de leer van de drie-eenheid eens was. Dit is waarschijnlijk echter niet helemaal waar. Zoals eerder beschreven vond Constantijn de discussie tussen Alexander en Arius in eerste instantie een irrelevant lokaal debatje. Verder zal ongetwijfeld in de beslissing meegespeeld hebben dat bisschop Eusebius van Nicomedia een vertrouweling was geweest van de door Constantijn verslagen Oost-Romeinse keizer Licinius. De steun voor het standpunt van Alexander door Constantijn kan derhalve ook gezien worden als een uiting van wantrouwen voor Eusebius van Nicomedia. Daarnaast geloofde keizer Constantijn dat een sterke heerser verplicht was om sterke bisschoppen te creëren. De insubordinatie van Arius (gesteund door een bisschop die een vertrouweling was geweest van Constantijns rivaal Licinius) was een aanval op de autoriteit van bisschop Alexander die daardoor zwakker was. Door de zijde van Alexander te kiezen, die ook nog eens de mening van de meerderheid in het concilie vertegenwoordigde, wist Constantijn de machtspositie van zijn bisschop te herstellen. Zijn keuze tegen het arianisme was daarom waarschijnlijk vooral een politieke keuze.

De opkomst van het arianisme

Na het concilie wisten de bisschoppen die fel tegen het arianisme waren de slotverklaring steeds zó uit te leggen dat het arianisme steeds minder ruimte kreeg. De term 'christen' werd na het Concilie van Nicea langzaam gereserveerd voor volgers van de orthodoxie of 'de juiste leer', waardoor alles dat afweek bijna automatisch ketters werd genoemd. Zo leek een einde gekomen aan de invloed van de arianen, maar niets is minder waar. De eerder gewantrouwde bisschop Eusebius wist zich namelijk op te werken tot adviseur van keizer Constantijn. In die functie wist hij de gunst van de keizer te winnen. Hij overtuigde Constantijn om bisschop Alexander op te dragen om de excommunicatie van Arius ongedaan

te maken. Alle bisschoppen beseften nu dat de besluiten die op het Concilie van Nicea genomen waren niets meer voorstelden. En binnen drie jaar was het Concilie van Nicea volledig teniet gedaan.⁷

Na Constantijns dood in 337 werd het Romeinse Rijk verdeeld over zijn zoons. Toen dertien jaar later Constantius II, die een voorkeur had voor de leer van Arius, als enige heerser van het Romeinse Rijk overbleef, stond het arianisme er dus heel goed voor. Want doorgaans passen de onderdanen hun geloof aan aan de religie van de belangrijkste heerser. Constantius II riep een synode van enkele bisschoppen bij elkaar en liet hen een nieuwe geloofsbelijdenis opstellen. Hierin werd de term *homooousios* verboden en de keizer stelde als vervanging hiervoor het begrip *homoios* voor, wat zoveel betekent als 'lijkend op'.⁸ Deze tweede geloofsbelijdenis uit Sirmium (357) was een grote overwinning voor het arianisme en zou in de orthodoxie bekend worden als de 'Godslastering van Sirmium'. De orthodoxie leek op deze manier

'De aanhang van Arius op het Concilie van Nicea bestond slechts uit zes priesters en twee bisschoppen'

een sterke tegenwind te hebben. Want ook toen na de dood van Constantius II in 364 zijn zoon Valens (r. 364-378) de heerschappij over het Oost-Romeinse Rijk overnam, bleef het arianisme daar bevoordeeld worden.

Maar ook buiten het Romeinse Rijk werd de invloed van het arianisme steeds groter. Met name onder de Germanen. De Germanen waren een groep volken en stammen die een aan elkaar verwante taal spraken. De belangrijkste onder hen waren de Franken, de Juten, de Saksen, de Angelen, de Bourgondiërs, de Vandalen en de Goten. Ze leefden vooral aan de noordelijke en oostelijke grenzen van het Romeinse Rijk. Rond 336 benoemde bisschop Eusebius van Nicomedia, die tijdens het Concilie van Nicea Arius had verdedigd, de Gotische leider Ulfila tot bisschop voor de christenen in het land van de Goten. Door de invloed van Eusebius was Ulfila ook aanhanger van het arianisme. Ulfila had een goede christelijke opleiding genoten en beheerste naast de Gotische taal ook het Latijn en het Grieks. Hij nam het op zich om grote delen van de Bijbel in het Gotisch te vertalen. Door de taalkundige verwantschap verspreidden de ideeën van Ulfila zich eenvoudiger over de andere Germaanse stammen en kreeg onder hen het arianisme als leidende vorm van het christendom vaste grond onder de voeten. De positie van het arianisme werd daarna verder versterkt toen de Gotische leider Fritigern de hulp inriep van keizer Valens, die zoals eerder ►

⁶ Edwards, M. (2007), 'The first Council of Nicaea', in: Casiday, A. & Norris, F. W. (red.), *The Cambridge history of christianity: Origins to Constantine*. (Vol. 1). New York (etc.): Cambridge University Press, pp. 552-567.

⁷ Trevett, C. (2007), 'Asia Minor and Achaëa', in: Casiday, A. & Norris, F. W. (red.), *The Cambridge history of christianity: Origins to Constantine*. (Vol. 1). New York (etc.): Cambridge University Press, pp. 314-329.

⁸ Grant, R. M. (1975), 'Religion and Politics at the Council at Nicaea', in: *The Journal of Religion*, 55(1). Chicago: The University of Chicago Press, pp. 1-12.

⁹ Grant, R. M. (1975), 'Religion and Politics at the Council at Nicaea', in: *The Journal of Religion*, 55(1). Chicago: The University of Chicago Press, pp. 1-12.

¹⁰ Het homoios-credo stelt: 'De Zoon is als de Vader'. Het homooousios-credo stelt: 'De Zoon is gelijk aan de Vader'. Een subtiel verschil.

Marmeren buste van Valens (of mogelijk Honorius), omstreeks 400. Musei Capitolini, Rome.

gemeld ariëers was. Als dank bekeerde Fritigern zich ook tot het christendom. En in het bijzonder het christendom van zijn bondgenoot Valens, het arianisme.

Germaanse stammen

Toen in de loop van de vijfde eeuw het politieke machtscentrum van het Romeinse Rijk naar het oosten, naar Constantinopel, verschoof, verloor het West-Romeinse Rijk langzaam zijn macht. En waar de Germaanse stammen, zoals de Franken en de Alemannen, zich eerst voornamelijk aan de grenzen van het rijk bevonden, staken ze nu de Romeinse limes over en verspreidden ze zich over het gehele West-Romeinse Rijk. Daar namen zij steeds meer de lokale macht over. Deze Germaanse stammen waren, als ze al christelijk waren, vaak aanhangers van het arianisme zoals beschreven door de Gotische bisschop Ulfila. Hierdoor nam het arianisme binnen het West-Romeinse Rijk langzaam toe. Dit werd nog eens versterkt toen ook de (Ostro)Goten, onder druk

van de oprukkende Hunnen zich steeds meer binnen de rijksgrenzen van de Romeinen gingen vestigen. In het Oost-Romeinse Rijk kregen zij echter vrijwel geen voet aan de grond, waardoor ze neerstreken in het westelijke deel van het rijk. Vaak gingen ook deze Germaanse stammen de lokale populatie overheersen. Als deze bevolking zich daarna bekeerde tot het christendom, koos zij bijna automatisch voor de Gotisch-ariaanse variant. Zo kwam de in het Concilie van Nicea overeengekomen orthodoxie in het West-Romeinse Rijk steeds meer onder druk te staan. Toch verdween de orthodoxe variant van de kerk niet. In het West-Romeinse Rijk stonden zo in de vijfde eeuw twee interpretaties van het christendom naast elkaar. De Germaanse kerken behielden hun ariëer variant, terwijl vooral in de provincies rond de Middellandse Zee de kerken de orthodoxie aanhingen.

‘In het West-Romeinse Rijk van de vierde eeuw was slechts twee procent van de bevolking tot christen gedoopt’

De impact van de dogmatische strijd tussen de verschillende doctrines binnen de christelijke kerk in het West-Romeinse Rijk van de vierde eeuw moet echter niet overschat worden. In deze tijd was daar waarschijnlijk slechts twee procent van de bevolking tot christen gedoopt. Zeker in de rurale gebieden bepaalden vooral vormen van primitieve magie het culturele leven. Als de mensen zich al tot het christendom hadden bekeerd, hield dit tot de elfde eeuw vaak niet meer in dan dat ze zich zo nu en dan eens verzamelden rond een kruis. In de praktijk van alledag zal het verschil tussen beide christelijke opvattingen dus waarschijnlijk nauwelijks merkbaar zijn geweest. Het arianisme verdween uiteindelijk van het christelijke wereldtoneel. Van actieve vervolging van aanhangers van het arianisme is echter weinig bekend. Gezien het kleine percentage van de bevolking dat christelijk was, het feit dat veel Germaanse leiders het arianisme aanhingen en dat de dogmatische verschillen die de bevolking in de praktijk van alledag ervoeren minimaal waren, zal hiervan ook weinig sprake zijn geweest. De vraag is dus waarom de orthodoxie toch sterker bleek.

Het herstel van de orthodoxie

Het arianisme is onder bisschoppen en priesters nooit echt populair geweest. Dit blijkt meteen al uit hoe de verhoudingen tussen arianisme en orthodoxie tijdens het Concilie van Nicea lagen. Vrijwel alle aanwezige priesters en bisschoppen wezen het arianisme sterk af en probeerden deze

ook na het concilie steeds meer uit te sluiten. Dat niet lang daarna het arianisme in de hoogste lagen van de maatschappij toch aan aanhang won, maakt dan niet meer uit. Zelfs de arianse keizer Constantius II, de zoon van keizer Constantijn de Grote, kon deze weerstand niet breken. Niet dat hij dit niet geprobeerd heeft. Zoals eerder al genoemd, riep keizer Constantius II in 357 een concilie in Sirmium bijeen waarin de term *homoousios* werd vervangen door *homoios* (zie noot 8). Maar toen de bisschoppen met deze belijdenis thuiskwamen, stuitten ze op groot verzet van hun priesters. Daarom besloot de keizer om twee jaar later twee concilies te houden waarbij meer dan vierhonderd bisschoppen uit het gehele rijk bijeenkwamen. Het doel was om de kerkelijke eenheid te herstellen. Maar tot ongenoegen van Constantius verwierp een meerderheid van de aanwezige bisschoppen, en vooral die uit het West-Romeinse Rijk, zijn *homoios*-geloofsbelijdenis. In een tweede stemronde werden de 'opstandige' bisschoppen sterk onder druk gezet om toch met de geloofsbelijdenis in te stemmen. Pas nadat er een aantal anti-arianse veroordelingen aan werden toegevoegd, werd deze uiteindelijk aangenomen. De overwinning van het arianisme was dus vooral cosmetisch.

Ook het feit dat veel Germaanse stammen zich vanaf de vierde eeuw steeds meer in het West-Romeinse Rijk vestigden, en vasthielden aan het door bisschop Ulfilas opgestelde arianisme, had weinig effect op de overwinningsschansen van het arianisme. Zij hadden zich vooral in het West-Romeinse Rijk gevestigd dat na de dood van keizer Theodosius I de Grote, in 395, langzaam macht kwijtraakte. Tegenwoordig wordt dit verlies van macht het einde van het West-Romeinse Rijk genoemd, ook al bleven de inwoners van deze gebieden zich vaak zelf nog gewoon wel als Romein zien. En vooral dit laatste is een belangrijke factor in de overwinning van de orthodoxie. Het westelijke machtsverlies leidde tot een strijd tussen verschillende machtige generaals die elkaar heftig beconcurrerden, waardoor er diverse Germaanse koninkrijken ontstonden. Een van deze koninkrijken was van de Franken, die onder koning Clovis een belangrijke rol in de overwinning van de orthodoxie zouden spelen. In het oosten kregen de Germanen hier echter niet de kans toe. De macht in het Oost-Romeinse Rijk bleef in tact. En in 381 stelden keizer Theodosius I en zijn medekeizers Gratianus en Valentinianus in het Concilie van Constantinopel hier zelfs een nieuwe constitutie vast waarin het Concilie van Nicea weer werd bevestigd en afwijkingen van deze leer werden verboden. Op die manier was het arianisme dus feitelijk verboden en waren hierna de keizers van het Oost-Romeinse Rijk uitsluitend nog volgers van de orthodoxie. Het gevolg was dat de christenen in

het Oost-Romeinse Rijk vooral de orthodoxie van het Concilie van Nicea bleven volgen, terwijl het arianisme in het West-Romeinse Rijk langzaam in omvang toenam.

Gallo-Romeinse elite

De Gallo-Romeinse elite in het West-Romeinse Rijk, die de bestuurstaken in zowel het openbare als het religieuze leven voornamelijk voor zijn rekening nam, bleef zich sterk verbonden voelen met het Romeinse Rijk. Dat vanaf de vijfde eeuw hun 'nieuwe' Germaanse heersers het arianisme aanhingen, was voor hen geen reden om van hun (orthodoxe) geloof te vallen, want 'echte' Romeinen wisten dat deze versie van het christendom eigenlijk onwettig was. In de vijfde eeuw zal de samenwerking tussen de Germaanse koning en zijn bestuurlijke elite daardoor dus niet optimaal zijn geweest. Een probleem dat uiteindelijk door koning Clovis werd opgelost door zich te bekeren tot het Oost-Romeinse geloof. Hij kreeg hierdoor de erkenning vanuit Constantinopel en werd ook nog eens tot consul verheven. De Gallo-Romeinse elite had zo weer het gevoel onder het legitieme Romeinse gezag van een West-Romeinse keizer te vallen. Zijn arianse concurrenten zagen de voordelen en velen volgden het voorbeeld van Clovis. En nu Clovis zich bekeerd had tot de orthodoxie trad het proces weer in werking waarmee de onderdanen zich vaak aanpassen aan het geloof van hun vorst. Zo kon het gebeuren dat de aanvankelijk sterke positie van het arianisme niets waard bleek te zijn en het uiteindelijk van het christelijke toneel verdween. ■

De doop van Clovis, vijftiende-eeuws miniatuur.

Over een Franse brief, kindsoldaten en voetbal in Iran

Lesgeven met BIMO's

Als docent in opleiding aan de Vrije Universiteit wilde Desmond Spruijt de betrokkenheid van zijn gymnasium 5-klas bij de lessenreeks over het thema Midden-Oosten verhogen. Hij ontwikkelde voor elke leerling een kleine opdracht, de Bijzonder Individuele Midden-Oosten Opdracht (BIMO). De BIMO's werden een succes.

Desmond Spruijt is docent geschiedenis en maatschappijleer op het St. Ignatiusgymnasium in Amsterdam. **Janneke Riksen** is vakdidacticus Geschiedenis aan de universitaire lerarenopleiding van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Tim (kan goed tekenen): 'Lees de paragrafen over Iran. Kies een scène of beeld en maak daar een tekening van.' Tim koos de kindsoldaten die door Iran werden ingezet in de Iran-Irakoorlog. De kinderen kregen een sleuteltje mee om toegang tot de hemel te krijgen. Een gruwelijk, sprekend detail.

In de eindfase van de universitaire lerarenopleiding ontwerpen en geven de studenten een lessenreeks, de Meesterproef genoemd. Hierin ontwikkelen zij zelf lesmateriaal, los van een methode of bestaand materiaal. Desmond Spruijt liep stage op het St. Ignatiusgymnasium in Amsterdam en samen met zijn begeleidster op school, Sylvia Loete, kwam hij uit op de lessenreeks rond het Midden-Oosten voor de vijfde klas. Hij had het idee dat de lesstof voor leerlingen vaak verplichte kost is en stelde zich de vraag op welke manier hij de interesse van de leerlingen op kon wekken en ze meer bij het onderwerp kon betrekken. Spruijt had ervaren hoe waardevol het is om aan

te sluiten bij de leefwereld van individuele leerlingen. Hij zag dat jongeren de wereld willen ontdekken, maar dat hun belangstelling daarbij uiteenloopt. Ook ervaarde hij dat leerlingen op verschillende manieren leren, een eigen achtergrond en persoonlijkheid mee de les inbrengen. Spruijt nam deze gegevens als uitgangspunten om de motivatie bij leerlingen te verhogen, zijn contact met hen uit te breiden en eventueel andere vakken en invalshoeken bij het thema te betrekken. Met een korte vragenlijst ging hij op zoek naar de belangstelling van leerlingen. 'Heb je al een idee wat je na je eind-examen wilt gaan doen, wat doe je het liefst in je vrije tijd, ben je weleens in het Midden-Oosten geweest, wat voor soort onderwerpen interesseren je het meest in het nieuws' et cetera. Dit leverde hem aanknopingspunten op waar hij mee verder kon. Vervolgens ging Spruijt op zoek naar raakvlakken tussen de belangstelling van een leerling en het onderwerp Midden-Oosten. Een Zweedse database over internationale wapenhandel bijvoorbeeld, of een nieuwe serie op Netflix. Wat zou de leerling leuk vinden om te onderzoeken? En op welk moment in de lessenreeks zou een bepaalde BIMO een mooie aanvulling zijn bij de lesstof? De actualiteit vormde daarbij vaak een goede inspiratiebron.

Maatwerk

Op deze wijze formuleerde Spruijt voor iedere leerling een kleine opdracht, waarin de leerling aangespoord werd zich ergens in te verdiepen en medeleerlingen erover te vertellen. De opdrachten gingen uit van de belangstelling en kennis van de leerling en boden een aanvullend perspectief op de stof die binnen het lesboek werd aangeboden.

Zo luidt de opdracht voor Rafaël, die van voetbal houdt: 'Bezoek de World Press Phototentoonstelling om ons te vertellen over vrouwen en voetbal in Iran, aan de hand van drie foto's.' En de opdracht voor Louisa, die aangegeven heeft belangstelling voor rechten te hebben: 'Lees het interview dat Oriana Fallaci hield met Yasser Arafat. Het is 1972, je overweegt een mogelijk proces tegen hem. Inventariseer argumenten voor de aanklager en voor de verdediging.' Connor heeft net een certificaat Franse taalbeheersing gehaald. Spruijt zocht voor hem een brief op van de Franse gouverneur uit de periode waar de les over ging. Connor heeft deze thuis gelezen en met plezier voorbereid. Zijn medeleerlingen waren erg bereid om naar hem te luisteren en onder de indruk. Spruijt kon daarbij ook nog het belang van het gebruik van primaire bronnen benadrukken. Hannah, die Istanbul zou bezoeken in de vakantie, kreeg de opdracht

de paragrafen over Turkije te lezen en in Istanbul vijf foto's rond het thema moderniteit en conservatisme te maken. Deze foto's zouden vervolgens in de lessen gebruikt gaan worden. Uit de evaluatie blijkt dat de leerlingen buitengewoon positief waren over de BIMO's en met name de creativiteit, inzet en persoonlijke aandacht van de docent erg waardeerden.

Vakoverstijgend

De leerlingen keken er naar uit om te horen wat het onderwerp van hun BIMO ging worden. Door deze individuele aandacht van de docent voelde iedere leerling zich gezien. Spruijt zegt: 'Ik vond het een mooie manier om met iedere leerling contact te hebben, ook met de wat stillere. De BIMO's dwingen je als docent om je in een leerling te verplaatsen.' Leerlingen moesten zich aangeemoedigd en gestimuleerd maar ook veilig voelen. De leerlingen maakten allen een korte presentatie van hun BIMO. De opdrachten vielen in goede aarde en de leerlingen deden hun best er iets van te maken. Wat opviel was dat leerlingen zich met hun persoonlijke prestatie ook gezien voelden in de groep. De BIMO's zijn een aantrekkelijke manier om de wereld van buiten de klas in te halen en om over de grenzen van het

vak heen te kijken. Daarmee sluiten ze ook aan bij de doelstellingen van curriculum.nu, waarin de samenhang tussen de vakdisciplines wordt benadrukt. De BIMO's gaan daarin nog wat verder. Alle kennis, alle uitdrukkingsvormen kunnen van pas komen om een maatschappelijk fenomeen te onderzoeken. Een belangrijk uitgangspunt van de BIMO's is: op welke manier kan deze specifieke leerling op zijn of haar eigen manier iets bijdragen aan het gezamenlijke onderzoek, de leerdoelen van de lessenreeks? De BIMO's leidden tot inspiratie en zo ontstond het idee het begrip te verbreden en centraal te stellen in een nieuw type lessenreeks. En hoewel we ze BIMO's blijven noemen, wordt de betekenis van de letters anders, namelijk 'Bijzonder Individuele Maatopdracht'.

Inzet in de les

Hoe kun je deze individuele maatopdrachten nu inzetten in je onderwijs? 'Per BIMO, dus per leerling, ben ik gemiddeld een kwartier tot half uur bezig geweest: bedenken, research en voor sommigen wat begeleiding,' vertelt Spruijt. Dat is, boven op het voorbereiden van de les, een behoorlijke tijdsinvestering. Het maakt natuurlijk uit over hoeveel lessen de opdrachten worden verdeeld. De tijdsinzet per leerling verandert niet, maar het wordt makkelijker om combinaties te vinden tussen leerling, lesstof en de buitenwereld als er meerdere onderwerpen binnen het thema aan de orde zijn. De docent kan ook zwaar leunen op eigen kennis en belangstelling. Een voorwaarde is dat iedere opdracht echt verschillend is, in de klas zelf en eventueel tussen parallelklassen. Als twee leerlingen in de pauze constateren dat ze dezelfde opdracht hebben gekregen, daalt direct de persoonlijke waarde. Je kunt de BIMO's ook inzetten bij een vakoverstijgend project.

Het onderwerp moet omlijnd genoeg zijn om leerlingen overzicht te laten houden en ook breed genoeg om te kunnen dienen als startpunt voor diverse onderzoeksvragen. Leerlingen kunnen zo hun eigen belangstelling en vaardigheden gebruiken. Als groep belichten ze het onderwerp van verschillende kanten. Waar de opdrachten in de reguliere lessen eerder een aanvulling vormen, zijn ze bij vakoverstijgende projecten meer dragende onderdelen. De inhoud van de lessen hangt voor een groot deel af van de presentaties en onderzoeken van de leerlingen. Aan het eind van een dergelijk vakoverstijgend project gaan de leerlingen na wat ze van elkaars verslaggeving hebben geleerd en hoe hun blik op het onderwerp is veranderd. ■

Hannah (ging naar Istanbul op vakantie): 'Lees de paragrafen over Turkije. Maak in Istanbul een stuk of vijf foto's rond het thema moderniteit/conservatisme, die ik dan ga gebruiken in de lessen.' Hannah maakte onder andere deze foto van een hengelde vrouw. 'Ik vond het bijzonder dat ze daar nog gewoon visten voor het avondeten, maar dat er wel ook vrouwen aan het vissen waren.'

Voorbeelden van BIMO's

De Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2020 hebben wereldwijde impact. Gedurende het hele jaar zetten de verkiezingen de toon. Ze zijn spannend en spreken tot de verbeelding van leerlingen. Dit zijn voorbeelden van individuele opdrachten op maat. Leerling A (heeft familie in Texas): 'Breng in kaart op welke kandidaten de counties van Texas hebben gestemd bij de laatste presidentsverkiezingen. Vraag twee familieleden wat zij hebben gestemd. Introduceer ze aan ons (beroep, leeftijd, een foto) en laat zien in hoeverre zij samenvallen met dit algemene beeld.' Leerling B (is actief op sociale media): 'Kijk of je voorbeelden kunt vinden van samenbrengende en juist ontwrichtende initiatieven op Amerikaanse sociale media. Hou deze tijdens het hele project voor ons in de gaten.'

Na afloop van het project hebben de leerlingen, ieder op eigen niveau en op eigen wijze, deelgenomen aan een gezamenlijk onderzoek naar de Amerikaanse verkiezingen dit jaar. Zij hebben mede door het uitwisselen van elkaars bevindingen hun denken over democratie op verschillende terreinen verdiept.

Wilt u meer weten over BIMO's of een vakoverstijgend project voor uw school bespreken? Neem dan contact op met Desmond Spruijt, desmond@mappingworlds.nl.

Kernramp in een totalitaire staat

In 1986 vond bij Tsjernobyl in de Sovjet-Unie een kernramp plaats die lange tijd door de Sovjet-autoriteiten werd verzwegen. Bij televisiezender HBO is een goed geproduceerde vijfdelige miniserie te zien over deze ramp, waaraan tienduizenden mensen vroegtijdig overleden. In de les kan de serie gebruikt worden om het totalitarisme toe te lichten.

Bart den Uyl is
redacteur van Kleio.

Nog los van de serie staat de kernramp bij Tsjernobyl 34 jaar na dato volop in de aandacht. Dit komt door een explosie afgelopen augustus bij een militaire basis in Rusland, waarbij vergelijkingen met Tsjernobyl zich opdrogen. In de gemeente Severodvinsk bij de Witte Zee werd een piek in stralingsniveau gemeten van tweehonderd maal de normale achtergrondstraling. De autoriteiten grendelden het gebied zonder verdere verklaring af en de lokale bevolking sloeg massaal jodiumpillen in.¹ Hoewel het hier vermoedelijk ging om een ongeluk met een door Rusland ontwikkelde kernraket was de reactie van de overheid even geheimzinnig als bij de kernramp in 1986.

In de vijfdelige miniserie *Chernobyl* (HBO/Sky Atlantic, 2019) is de reactie van de autoriteiten en de gevolgen daarvan voor de lokale bevolking de rode draad van het verhaal. Zo zien we in de eerste scène hoe wetenschapper Valery Legasov (gespeeld door Jared Harris) twee jaar na de ramp eenzaam zijn memoires insprekt in een bouwvallige Sovjet-flat. De aangeslagen Legasov spreekt vol ressentiment een bandrecorder in: 'Als we maar genoeg leugens te horen krijgen,

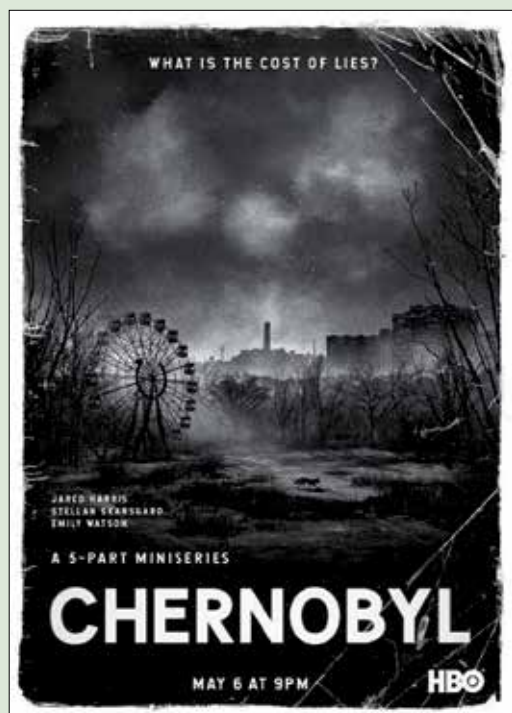
herkennen we de waarheid niet meer.' Zo kritisch als hij is op de overheid, zo berouwvol lijkt hij over zijn eigen rol in de nasleep van de kernramp. Na het versturen van de ingesproken bandjes pleegt Legasov zelfmoord, en schakelen we terug naar 26 april 1986.

Doofpot

Hoewel een vijfdelige miniserie vanwege de lange speeltijd niet zo toepasbaar lijkt voor in de klas, zijn er genoeg fragmenten te gebruiken. Bijvoorbeeld de scènes in de controlekamer van de kerncentrale, waarin we zien hoe de ingenieurs van de avondploeg de ramp meemaken. In de chaos en verwarring van de uren na de explosie stapelen de bewijzen zich op dat het ondenkbare is gebeurd: de reactorkern is opgeblazen. Leidinggevende Anatoli Djatlov ontkent echter in alle toonaarden de mogelijkheid van een geëxplodeerde kern, zelfs nadat een van zijn ondergeschikten zegt de brandende overblijfselen te hebben gezien. De ontkenning heeft al direct grote gevolgen, aangezien het personeel en de brandweer hierdoor onbeschermd de radioactieve ravage te lijf gaan. Ook het lokale bestuur van Pripjat, de nabijgele-

Fragment uit *Chernobyl*
(HBO/Sky Atlantic,
2019).

Chernobyl (2019)

Regie: Johan Renck

Scenario: Craig Mazin

Producent: HBO/Sky Atlantic. De serie is ook verkrijgbaar op dvd en blu-ray.

gen stad, gaat mee in het verhaal van Djatlov. Dit gebeurt nadat de directeur van Tsjernobyl, Viktor Brjuchanov, hun heeft verzekerd dat de situatie onder controle is. Protest hiertegen door een van de bestuurders, die de beweringen van Djatlov niet gelooft, wordt bedwongen door de senior van de groep, een man met duidelijk overwicht en charisma. De staat heeft de taak de mensen te beschermen tegen paniek, zo stelt hij. We moeten vertrouwen hebben in de staat omdat 'ons geloof in het Sovjet-socialisme altijd zal worden beloond'. Na deze woorden ontsteekt het bestuur in applaus. Zodoende wordt de stad niet ontruimd. En wordt het telefoonverkeer van de bewoners afgesloten.

Omgang met kritiek

Een scène als bovenstaande geeft mogelijkheden voor een les. Stel dat je leerlingen na het zien van de beschreven scènes laat opschrijven waarom ze denken dat de reactorexplosie wordt ontkend door de leidinggevende van de kerncentrale. Geef daarbij de opdracht mee dat het begrip 'totalitaire staat' moet worden gebruikt in hun verklaring. In een klassengesprek kun je deze verklaringen bespreken. De angst van Djatlov om de schuld te krijgen, speelde zeker mee. Maar in het totalitarisme wordt ook blinde trouw verwacht als het de

belangen van de staat aangaat. De omgang met kritiek en het erkennen van fouten zijn daarom problematisch. In een staat waar de overheid alle controle uitoefent, is diezelfde overheid ook verantwoordelijk voor een ramp als deze. De doofpot die Djatlov en Brjuchanov hebben willen opzetten houdt uiteindelijk geen stand. Beiden worden gearresteerd nadat het politbureau Boris Shcherbina naar het gebied heeft gestuurd om de kernramp te beteugelen. Het politbureau komt overigens pas echt in beweging nadat Zweedse wetenschappers verhoogde straling hebben gemeten en westerse journaals dit wereldkundig maken. Pripjat wordt ontruimd, maar de omliggende dorpen niet. Zodoende ontstaat de situatie dat kinderen in West-Duitsland niet mogen buitenspelen vanwege de angst voor straling, terwijl men in de omliggende gemeente van Tsjernobyl niet op de hoogte is van de risico's.²

Brandweerman Vasili Ignatenko speelt een belangrijke rol in de serie. Scène uit *Chernobyl* (HBO/Sky Atlantic, 2019).

Historische authenticiteit

Een andere belangrijke verhaallijn in de serie is het effect van de kernramp op de lokale bevolking. Brandweerman Vasili Ignatenko is als een van de eersten bij de geëxplodeerde kernreactor en krijgt een (uiteindelijk fatale) dosis straling binnen. Als hij wordt overgeplaatst naar een ziekenhuis bij Moskou gaat zijn vrouw Lyudmilla hem achterna. De beelden van de stervende brandweermannen en de effecten van stralingsziekte op de lichamen zijn erg gruwelijk om te zien, en daarom misschien minder geschikt voor jonge kijkers. Bijzonder is wel hoe Lyudmilla niet van het sterfbed van haar man wil wijken, ook al loopt ze daarmee een groot gevaar.

Het verhaal van Vasili en Lyudmilla Ignatenko is voor het eerst opgeschreven door de Wit-Russische journaliste Svetlana Alexievich in *Wij houden van Tsjernobyl* (1997). De makers hebben deze en andere verhalen van burgers dan ook vaak gebaseerd op de getuigenissen die Alexievich heeft opgetekend.³ Volgens de bedenker van de serie, de Amerikaanse scenarist Craig Mazin, ►

¹ Annemiek van Dongeren, 'Nucleaire explosie in Rusland. Zijn de "superwapens" van Poetin dan toch geen bluf?', *Algemeen Dagblad*, 12 augustus 2019.

² Ook de Dag van de Arbeid-viering op 1 mei 1986 in Kiev, 160 km van de kernramp, ging op last van Gorbatsjov gewoon door.

³ Geert Jan Hahn, Floris Akkerman en Franka Hummels, *Chernobyl, Feit en fictie* (BNR 2019).

6 Masha Gessen, 'What HBO's "Chernobyl" got right, and what it got terribly wrong', *The New Yorker*, 4 juni 2019.

De productiekwaliteit van de serie is groot. De serie had een budget van 250 miljoen dollar en dat is duidelijk te zien. Van de kostuums tot de locaties (een groot deel werd gefilmd bij de gesloten kerncentrale van Ignalina in Litouwen) is er op de historiciteit weinig aan te merken. Toch ontstond er na het uitkomen van de serie de nodige kritiek. Kremlingetrouwe dagbladen in Rusland beschuldigden de makers van westerse propaganda. Zo zou onder andere het politbureau te

Een laatste belangrijke verhaallijn is de moed van de mannen en vrouwen die de kernramp te lijf gingen. Van de soldaten die zand op de open reactor kern moesten werpen (één schep zand per soldaat tegelijk zodat de soldaten maar een aantal seconden in de volle straling stonden) tot de mijnwerkers die een tunnel groeven onder de reactor: allen hebben met gevaar voor eigen leven de straling getrotseerd. Bijzonder hierbij is het verhaal van drie vrijwilligers die een ogenschijnlijke zelfmoordmissie ondernamen. Om een mogelijke stoomexplosie in de watertanks te voorkomen moesten deze worden opengedraaid. De drie mannen zijn in het donker naar de onder water staande tanken gedoken, begaven zich diep in het besmette water, en hebben de tanken weten open te krijgen. De drie duikers overleefden de ramp, maar werden daarna snel vergeten. Over de details van de ramp werd in de Sovjet-Unie immers zeer geheimzinnig gedaan. Pas in 1980 kregen de duikers (waarvan één postuum) de Oekraïense Orde voor Dapperheid uitgereikt. ■

■ In de *Perestrojkast* van BNR komt schrijfster Franka Hummels uitgebreid aan het woord over historische waarheden en onwaarheden in de serie. Geert Jan Hahn, Floris Akkerman en Franka Hummels, *Chernobyl, Feit en fictie* (BNR 2019). Zie www.bnr.nl/podcast/perestrojkast, aflevering 13.

A photograph of a rusty metal cage or enclosure, likely for a large animal, with a corrugated metal roof and a chain-link fence in the foreground. The cage is situated in a wooded area with trees and foliage visible in the background.

Economische autonomie van Romeinse slaven

Waarom Titiamus Primus de schulden van zijn slaaf moest betalen

Romeinse slaven waren in staat om autonoom transacties uit te voeren, zelfs zonder medeweten van hun eigenaar. Hiervoor was wel een opdracht als filiaalhouder en een *peculium* nodig. Wanneer de eigenaar de taken van de slaaf niet goed afbakende, kon een handige slaaf voor zichzelf geld verdienen.

In het Romeins recht wordt *peculium* gedefinieerd als een som geld of een kleine hoeveelheid bezit, dat met toestemming van de eigenaar vrij wordt beheerd door een slaaf. De eigenaar van het *peculium* heeft op ieder moment het recht om het te vergroten, te verkleinen of op te heffen. De inhoud ervan werd berekend door alle schulden die de slaaf aan zijn eigenaar had af te trekken van de door de slaaf beheerde som geld en bezit. De eigenaar was aansprakelijk voor de schulden die gemaakt werden door de persoon die een *peculium* van hem had verkregen, tot de maximale waarde van dit *peculium*.¹ De slaaf mocht het daarentegen naar eigen inzicht besteden. Kort gezegd kan een *peculium* dus als een soort 'spaarpot van een (huis)slaaf' gezien worden. In het geval van filiaalhouderschap (*institoria*) kreeg een persoon – of dit nu een slaaf was of een vrijgelatene – de opdracht van een eigenaar om op te treden als manager van een bedrijf of filiaal van een bedrijf. Hierbij was de eigenaar aansprakelijk voor alle transacties die zijn *institor* maakte om het filiaal draaiende te houden.

Over de vraag hoe 'vrij' een Romeinse slaaf was, is door de eeuwen heen uitgebreid gedebatteerd. Een van de belangrijkste publicaties die ingaat op deze vraag is *Slaves and Masters in the Roman Empire: A Study in Social Control* van historicus Keith Bradley. In dit werk geeft Bradley een van de belangrijkste moderne syntheses over de manier waarop vrijlating door Romeinse slavenhouders werd gebruikt als een vorm van sociale manipulatie.² Bradley beargumenteert dat alle slaven erop gebrand waren om vrij te komen en dat zij alles deden wat binnen hun bereik lag om vrijlating te verkrijgen. Op de lange termijn werd dit streven echter niet altijd werkelijkheid: de slaaf bleef altijd in onzekerheid verkeren over zijn vrijlating, die afhankelijk was van zijn eigenaar. Omdat hij beargumenteert dat vrijheid – en de belofte van de eigenaar dat een slaaf vrij zou komen – ingezet werd als effectief manipulatiemiddel door de eigenaar, gaat Bradley hiermee uit

Willem Tielen is beleidsmedewerker Cultuurhistorisch Erfgoed in de gemeente Berg en Dal.

van een sterk gereduceerde autonomie van een slaaf, die geen enkele persoonlijke bewegingsvrijheid had.

Is Bradleys stelling echter wel geheel te rechtvaardigen? Een juridisch perspectief, waarin de wetgeving over het *peculium* en filiaalhouderschap als leidraad dient, kan wellicht nieuwe inzichten opleveren in dit debat. Een juridisch perspectief op het functioneren van slaven geeft namelijk inzicht in de manieren waarop een slaaf in een 'ideale Romeinse wereld' zou moeten opereren.

Wetten van Augustus

Bradley ondersteunt zijn synthese over absolute onderwerping van slaven door sociale manipulatie met twee typen bronmateriaal: Romeinse wetgeving – waarin regels rondom de ceremonie en de manieren waarop slaven vrijgelaten konden worden vastgelegd zijn – en de sociale en geografische positie van slaven in het Romeinse Rijk. De wetgeving die volgens Bradley het leven van de Romeinse slaaf domineerde, werd ingevoerd onder het bewind van keizer Augustus (r. 27 v.Chr.-14 n.Chr.) en zijn directe opvolgers. De ►

Portret van keizer Augustus op een medaillon. Gemaakt door Nicolaes de Bruyn, 1594.

¹ Dig. 15.1.5.3-4. Ulpianus. Zie: "Peculium", Brill's New Pauly; David Johnston, *Roman Law in Context* Cambridge: Cambridge University Press, 1999, herdr. 2003, 31-32, 101-102.

² K.R. Bradley, *Slaves and masters. A study in social control*, Oxford University Press, 1984, 82, 99 & 112.

voorwaarden die Romeinse wetgeving aan vrijheid stelde, gaf slaven de verwachting dat als zij aan die voorwaarden voldeden, zij ook automatisch die vrijheid zouden krijgen. Bradley wijst op drie wetten: de *lex Fufia Caninia* (2 v.Chr.), de *lex Aelia Sentia* (4 n.Chr.) en de *lex Junia* (uitgevaardigd door Augustus of Tiberius (r. 14-37 n.Chr.)). Volgens de eerste twee wetten waren de voorwaarden voor vrijlating – inclusief het verkrijgen van Romeins burgerrecht – eenvoudig: slaven moesten minstens dertig jaar oud zijn en hun eigenaren moesten minstens twintig jaar oud zijn. Slaven die in de ogen van de Romeinen een crimineel verleden hadden, werden uitgesloten van burgerrecht bij vrijlating. Voor vrijlating door testamentaire beschikking waren ook specifieke regels: er was een proportionele schaal op basis van de rijkdom van de eigenaar, waardoor maar een beperkt deel van het totale aantal slaven van een individuele eigenaar vrijgelaten kon worden. De eigenaar moest hierdoor een keuze maken welke slaven na zijn dood vrijgelaten zouden worden. Tot slot behandelt Bradley de *lex Junia*, die een status tussen volledig geëmancipeerde burgers en slaven mogelijk maakte, waarbij geen burgerrecht werd verleend aan de vrijgelaten slaaf. Deze vrijgelatenen, beter bekend als de *Junische Latijnen*, waren geen ‘werkelijke’ vrijgelatenen: ze leefden vrij, maar werden bij hun overlijden beschouwd als slaven, waardoor hun bezit terugviel naar hun eigenaar. Door de voorwaarden die de wetgeving stelde, ontstond er volgens Bradley een soort competitie tussen de slaven in een huishouden op het gebied

van meegaand gedrag, trouw en gehoorzaamheid aan de eigenaar. Het gevolg was dat de morele standaard van het Romeins burgerrecht werd beschermd, waardoor alleen slaven die zich conformeerden aan de gevestigde waarden van de vrije samenleving vrijgelatenen mét Romeins burgerrecht konden worden. Het niet toekennen van burgerschap bij vrijlating kan volgens Bradley dan ook gezien worden als een straf voor de vrijgelaten slaaf, omdat hij geen verdienstelijke houding tegenover de eigenaar zou hebben gehad. Dit is te verbinden met het aanzien dat mensen met burgerschap genoten op basis van hun (juridische) status: op een plek waar bijna niemand burgerrecht had, is het aannemelijk dat je, als je het had, een zekere achting genoot. Volgens Bradley zou het simpelweg wachten totdat hij of zij dertig zou worden, niet eenvoudig zijn voor een slaaf. Bovendien was het verkrijgen van vrijheid voor een slaaf geen recht; uiteindelijk hing vrijheid altijd af van de bereidheid van de eigenaar om de slaaf deze te geven. Hoewel Bradley verder uit epigrafisch bewijsmateriaal concludeert dat slaven die de dertig of veertig bereikten een grote kans hadden om vrijgelaten te worden, betekent dit niet dat dit ook daadwerkelijk altijd gebeurde.

Geografische en sociale factoren

Dan zijn er nog de geografische en sociale factoren die Bradley aanhaalt. De geografische positie van de slaaf in het Romeinse Rijk bepaalde in zekere mate de vooruitzichten op vrijlating, omdat buiten Rome de beschikbaarheid van magistraten

Vrouw wordt geholpen door vier slaven tijdens haar ochtendritueel, ca. 220 v.Chr. Foto gemaakt door Carole Radato in het Rheinisches Landesmuseum Trier.

die de vrijlatingen mochten vastleggen beperkt was. Gouverneurs trokken rond, waardoor het lastig te achterhalen was waar de gouverneur zich in de provincie bevond. In alle gevallen was echter wel de toestemming van de eigenaar nodig – nog voordat het proces tot vrijlating van de slaaf plaatsvond – en bestond het gevaar dat de toezegging van de eigenaar ontkend of teruggetrokken werd op het moment van de vrijlating zelf. Ook de functie die een slaaf uitoefende voor zijn eigenaar bepaalde het vooruitzicht op vrijlating: in sommige functies had een slaaf simpelweg meer contact met zijn eigenaar dan in andere functies. Het kan volgens Bradley als normaal worden beschouwd dat slaven door hun eigenaar werden vrijgelaten op basis van hun goede wil en affectie. Daarnaast werd de onderwerping van de slaaf volgens Bradley in stand gehouden doordat de eigenaar al bij leven zijn testament bekendmaakte. De slaaf werd hierdoor voor een onbepaalde tijdsspanne volgzzaam aan de eigenaar. Bovendien moest de slaaf de eigenaar bij vrijlating vaak compenseren voor het te lijden economische verlies bij de vrijlating: niet alleen verloor de eigenaar een arbeidskracht waarvoor hij compensatie verwachtte, maar bij formele vrijlatingen moest ook een belasting betaald worden aan de staat, de *vicesima libertatis*. Slaven konden hiervoor sparen in hun *peculium* – als dit toegestaan werd

door hun eigenaar. Bradley betoogt dat een *peculium* een vitaal onderdeel van de basisbehoeften van de slaaf of slavin was. De combinatie met de eerdergenoemde factoren zorgde er zo voor dat slaven met een zekere berusting functioneerden: zij wilden hun – onzekere – kans op vrijheid niet schaden en probeerden het slavensysteem zo tot hun eigen voordeel te bestendigen. Hoewel er in eerste instantie kritisch gereageerd werd door enkele recensenten, lijkt Bradleys synthese, op enkele uitzonderingen na, tegenwoordig algemeen geaccepteerd.³ Zo neemt historicus Henrik Mouritsen in *The Freedman in the Roman World* Bradleys stelling haast kritiekloos aan. In zijn hoofdstuk over vrijlatingspraktijken stelt Mouritsen dat, wanneer een slaaf een zekere mate van verantwoordelijkheid in het huishouden kreeg, zijn kans op vrijlating zou toenemen. De slaaf bereikte die positie volgens Mouritsen door het vertrouwen van zijn eigenaar te winnen en niet door het bereiken van een bepaalde leeftijd of specialisme. Bovendien ontbraken een normaal patroon en ‘carrièrestructuren’ voor slaven. Mouritsen betoogt dat dit bijdroeg aan de inzetbaarheid van vrijlating om slavenarbeid aan te moedigen: in werkelijkheid was de kans op vrijlating voor slaven in lagere functies klein, maar alleen al die kans was voldoende om slaven te motiveren. Mouritsen besluit dan ook met ►

Schilderij met een geromantiseerd beeld van slavernij in Rome, gemaakt door Charles Barlett, 1888.

³ Zie bijvoorbeeld: ed. Sinclair Bell, Teresa Ramsby, *Free At Last: the impact of freed slaves* (Bristol: Bristol Classical Press, 2012), 3. Thomas McGinn, *Prostitution, sexuality, and the law in Ancient Rome* (Oxford: Oxford University Press, 1998).

⁴ Henrik Mouritsen, *The freedman in the Roman World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011, herd. 2015), I, 204.

⁵ Marc Kleijwegt, "Freedpeople: A Brief Cross-cultural History", in: *The faces of freedom: the manumission and emancipation in Old World and New World slavery*, ed. Marc Kleijwegt, (Leiden/Boston: Brill, 2006), 3-70, hier 26.

⁶ Temin, *The Roman economy*, 132.

⁷ Dig. 14.5.8 – (PAULUS LIBRO PRIMO DECRETO-RUM). *Digesten III*, vert. J.E. Spruijt (Amsterdam: KNAW, 2011), 227-228.

Bradleys woorden: 'Manumission was a divisive tool, a counterforce operating against any notions of servile cohesion and solidarity.'⁴

Critici

Recente critici op Bradleys these zijn oudhistorici Marc Kleijwegt en Peter Temin. Bradleys perspectief, stelt Kleijwegt, 'absolutises the entrenched position of the slave-owner in Rome.'⁵ Kleijwegt betoogt dat Bradleys synthese minder gericht is op de mate waarin vrijgelaten slaven in onderdanige inschikkelijkheid werden gedrukt door hun voormalige eigenaar of werden gedwongen om bij te dragen aan een sociaaleconomisch systeem dat hen stigmatiseerde. Daarmee wordt geen recht gedaan aan de vindingrijkheid van de vrijgelatenen doordat hun afhankelijkheid van de eigenaar benadrukt wordt, aldus Kleijwegt. Ook betoogt Temin dat slaven vrij konden komen zonder een betaling, indien zij een uitzonderlijke of complexe activiteit succesvol hadden uitgevoerd, zoals het baren van een groot aantal kinderen en het onderwijzen van kinderen van de eigenaar. Temin vergelijkt vrijlating met het hedendaagse risico om te investeren in een bedrijf, waarbij hij Romeinse slaven niet als echte slaven maar als 'semi-slaven' definieert. Zij hadden persoonlijke relaties met hun eigenaren én konden op eigen houtje economische transacties uitvoeren. Dit

laatste, en de aanwijzing dat arme, ambitieuze Romeinen zichzelf vaak verkochten als slaaf om economisch hogerop te raken, past volgens Temin onmogelijk in een gesloten slavernijsysteem dat gebaseerd is op negatieve stimuleringen.⁶

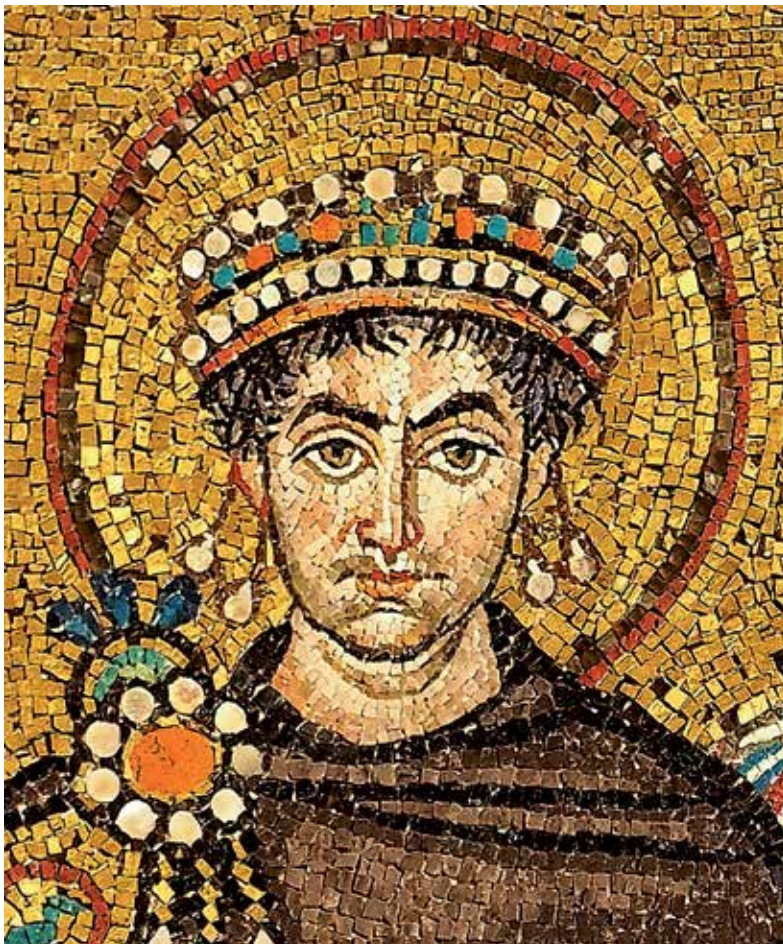
Twijfelachtige autonomie

Hoe verhoudt Bradleys synthese zich tot de activiteiten en het gedrag van slaven in het juridisch bronmateriaal? Een voorbeeld uit boek veertien van de *Digesten* uit het *Corpus Iuris Civilis* – het rechtscorpus samengesteld onder keizer Justinianus (r. 527-565 n.Chr.) – kan hier wellicht licht op werpen. Dit boek behandelt regels over personen die onder controle van een ander stonden door diverse juridische constructies, waaronder het *peculium* en filiaalhouderschap. In combinatie met enkele passages die de wetgeving verklaren, kan deze casus ons een beeld geven van de praktische interpretatie van Romeinse wetgeving. Zo laat Dig. 14.5.8 – een passage geschreven in de regeerperiode van keizer Severus Alexander (r. 222-235 n.Chr.) – zien hoe een slaaf autonoom kon opereren met een *peculium* en een opdracht als filiaalhouder.⁷ De passage verhaalt over een slaaf van Titiamus Primus. Het lijkt erop dat de slaaf in kwestie binnen zijn *peculium* een soort handelsbank exploiteerde, waarin hij geldleningen uitzette tegen onderpand. Naast de activiteiten waartoe hij uitdrukkelijk was gemachtigd, stelde hij zijn tegoeden regelmatig borg bij graanhandelaren voor aankopen door cliënten van de bank en bij het verrichten van betalingen voor cliënten.

Uiteindelijk vluchtte de slaaf, wat resulteerde in de vraag hoe zijn schulden verhaald konden worden op zijn eigenaar. Van belang hierbij is of de slaaf juridisch rechtmatig handelde bij het aangaan van dergelijke transacties. Wat duidelijk in de passage naar voren komt, is dat de slaaf in ieder geval onrechtmatig handelde toen hij vluchtte: dit is de directe aanleiding voor de rechtszaak tegen Titiamus Primus.

Belangrijk voor het beantwoorden van deze vragen is of de slaaf aangesteld was met een *peculium* of als *institor* (filiaalhouder) opereerde. In het eerste geval zou de eigenaar aansprakelijk zijn voor de schulden van de slaaf tot de hoogte van het *peculium*. In het tweede geval was de eigenaar aansprakelijk voor alle schulden die de slaaf maakte bij het leiden van het filiaal. Als Primus – de eigenaar – dan, zoals hij betoogt, geen opdracht heeft gegeven voor de borgstelling van de slaaf in de graanhandel, dan betekent het dat de slaaf zelf buiten zijn rechtsbevoegdheid beslissingen heeft genomen waarvan de eigenaar niet op de hoogte was. Mocht de slaaf nu vanuit een *peculium* hebben gehandeld, dan is er een reële kans dat de eigenaar niet op de hoogte was van zijn nevenactiviteiten en kon een slaaf hier ook

Mozaïek met portret van keizer Justinianus in de basiliek van San Vitale, Ravenna, zesde eeuw.

rechtmatig mee bezig zijn. Zijn *peculium* gaf hem immers de ruimte om autonoom te handelen. Het is aannemelijk dat een eigenaar op de hoogte was van de activiteiten van een filiaalhouder. Uit de passage wordt ook duidelijk dat de slaaf als filiaalhouder geen activiteiten mocht ontplooiën buiten zijn opdracht van de eigenaar: de eigenaar moest dit duidelijk maken. Het Romeins recht kent een procedure waarmee gedupeerden de opdrachtgever van de filiaalhouder konden aanklagen om een geldsom te eisen ter vergoeding van de geleden schade door de bedrijfsvoering van het filiaal, de *actio institoria*. Als de *actio institoria* uiteindelijk werd geweigerd, betekende dit dat het handelen van de filiaalhouder – in dit geval de slaaf – buiten de gemaakte afspraken met zijn eigenaar viel en dat de eigenaar dit kon aantonen.⁸ Een slaaf kon dus ook in een filiaalhouderschap autonoom handelen, maar de uitgevoerde transacties die buiten zijn opdracht vielen konden dan niet in Romeinse wetgeving bekrachtigd en verzekerd worden onder zijn opdracht als filiaalhouder. Aangenomen kan worden dat de slaaf wel degelijk autonoom (economische) transacties kon uitvoeren zonder medeweten van zijn eigenaar, of het nu binnen of buiten zijn opdracht als filiaalhouder lag, of door het aanwenden van zijn *peculium* voor dergelijke transacties. Beide juridische constructies hadden immers een zodanig breed karakter – het *peculium* was ‘vrij’ te beheren voor een slaaf en de opdracht als filiaalhouder was erg rekbaar – dat eigen inbreng over de transacties mogelijk was.

Dunne scheidslijn

Waar komt deze autonomie in het juridisch kader vandaan? De scheidslijn tussen wat een slaaf in zijn filiaalhouderschap mag en wat zijn *peculium* toestaat, is heel dun. Zo behoort een eigenaar van een zaak de activiteiten die een filiaalhouder mag verrichten en de contracten die hij of zij mag sluiten duidelijk weer te geven.⁹ ‘Misverstanden’ over de vermeende rechten van een filiaalhouder kennen we ook uit de *Digesten*. Voor het *peculium* geldt een andere afbakening: daarbij geldt dat de slaaf verantwoordelijk is voor datgene wat hij in vruchtgebruik of in bruikleen heeft gekregen van de eigenaar. Hij heeft daar vrij beheer over, behalve als de ontvangende slaaf voortvluchtig, gestolen of dood is. De eigenaar is verantwoordelijk voor transacties die de persoon uit zijn *peculium* regelt tot de maximale waarde van de zaken die de eigenaar in (vrucht)gebruik heeft gegeven. Uit bovenstaande casus blijkt dat het aannemelijk is dat een Romeinse slaaf, in sommige gevallen, in staat was om autonoom (economische) transacties uit te voeren – zelfs zonder medeweten van zijn eigenaar. Dit kon een slaaf doen via zijn *peculium*, waarover hij vrij beheer had, of door de opdracht van *institor* te rekken. De slaaf

⁸ Jean-Jacques Aubert, *Business managers in Ancient Rome: a social and economic study of Institores*, 200 B.C. - A.D. 250 (Leiden; New York; Keulen: Brill, 1994), 14.

⁹ Dig. 14.3.11.2-5. Ulpianus, *Corpus Iuris Civilis* – *Digesten* III, 210-211.

Digesten, een verzameling van Romeinse juridische teksten, samengesteld in opdracht van keizer Justinianus I. Afgebeeld is een gedrukte uitgave uit 1581.

van Titiamus Primus had waarschijnlijk zowel een opdracht als filiaalhouder als een *peculium*. Deze situatie gebruikte hij ten gunste van zichzelf zonder dat zijn financiële handelingen buiten

‘De scheidslijn tussen wat een slaaf in zijn filiaalhouderschap mag en wat zijn *peculium* toestaat, is heel dun’

het juridisch kader vielen. Om die reden verliest Titiamus Primus ook de rechtszaak, en worden de schulden die openstonden op de graanhandel die niet binnen het filiaalhouderschap van zijn slaaf vielen, toch op hem verhaald, volgens het oordeel van de jury. Ook als een slaaf vanuit een *peculium* opereerde, was een misverstand snel gecreëerd: als de constructie waarin hij dat deed niet duidelijk was, dan kon de slaaf transacties aangaan, maar vaag blijven over de reden van die transacties. Om bovenstaande redenen kan dus aangenomen worden dat de door Bradley voorgestelde sterk gereduceerde autonomie van de slaaf niet helemaal weerspiegeld wordt in de wetgeving rondom het *peculium* en het filiaalhouderschap. ■

Dit artikel is een ingekorte versie van het artikel: Willem Tielen, ‘Eigenzinnige slaven, economische autonomie van Romeinse slaven vanuit een juridisch perspectief’, in: *Groniek* 215 (Groningen 2017), 213-226.

De slavenmuur van Delphi

De veranderende status van slaven door manumissie

De okerkleurige veelhoekige stenen van de lange steunmuur in Delphi zijn de dragende schouders van het terras waarop de immense tempel van Apollo is gebouwd. Terwijl de meeste bezoekers voor het bekende orakel komen, speelt de steunmuur een belangrijke rol voor de Delphische slaven. In de meer dan tachtig meter lange steunmuur zijn ruim achthonderd inscripties gebeiteld die de sacrale manumissies van slaven regelden.

Daan van Leeuwen is redacteur van Kleio.

De tempel van Apollo is duidelijk het hart van de stad Delphi. Hoger op de berg dient het theater slechts als een tooi. De schathuizen op het benedenterras en de cipressen die rondom het tempelgebied (*témenos*) staan, zijn de toeschouwers van het heiligdom. Statig kijkt de tempel over het dal heen. De tempel ligt op de helling van de berg Parnassus, boven het dal van de Pleistos, een smal lint van groengrijs fluweel dat van de berghelling naar de Korinthische Golf slingert. In de oude Griekse wereld werd de stad aanvankelijk bekend door Apollo, die hier als dolfijn (Grieks: *Delphis*), in de tijd dat mythe en historie door elkaar liepen, aan land kwam. In de eeuwen daarna zou Delphi vooral beroemd worden doordat de priesteressen van de tempel bij de nabijgelegen Kastalische bron waarheden en profetieën zouden uitspreken, waarvoor men van heinde en verre naar de stad kwam. In de schaduw van de tempel is er echter nog een andere bijzondere bezienswaardigheid.

Koopcontracten

Apollo's tempel huist op het middenterras dat versterkt wordt door een 83 meter lange steunmuur, bestaande uit grote polygonale blokken steen. De steunmuur dient niet alleen om het plateau te dragen en het *témenos* te scheiden van het benedenterras, maar hij heeft nog een derde doel. De muur draagt honderden vrijbrieven van slaven (manumissies) uit de hellenistische en Romeinse tijd. Op vele van de veelhoekige stenen blokken staan de ingekraste inscripties, waarmee slaven hun vrijheid verkregen. Verspreid over de ruim tachtig meter lange muur staan meer dan

Manumissie van Sosus

In het archon van Tharres, in de maand van Panagyrius, herkend door het volk van Amphissa, en in het archon van Demostratus in Delphi, in de maand van Poitropius (144 v.Chr.), Telon en Cleto, met goedkeuren van hun zoon Straton, verkocht aan de Pythische Apollo een mannelijke slaaf genaamd Sosus, afkomstig uit Cappadocië, voor de prijs van 3 zilveren minas. Zogezegd wordt Sosus verkocht aan de god, op voorwaarden van zijn vrijheid en dat hij nooit geclaimd mag worden door iemand als slaaf. (...)¹

achthonderd religieuze koopcontracten waarin de status van de slaven werd omgezet naar vrije individuen. Ook op andere muren en oppervlakken in Delphi zijn van dit soort contracten gevonden, bij elkaar zo'n 1.200. De steunmuur van het middenterras draagt de meeste inscripties. Soms meerdere per steen en bijna allemaal volgens een vaste formule: een in steen gebeitelde transactie waarin de godheid Apollo de slaaf overkoopt van de slavenhouder voor een klein aantal muntstukken en vooraf bepaalde voorwaarden (zie kader). Historici noemen deze transacties dan ook 'fictieve koop', 'vertrouwenskoop' of 'sacrale manumissie'. Vaak is er in de inscriptie te lezen dat Apollo na de koop geen beroep zal doen op de diensten van de slaaf en dat hij of zij voortaan vrij zal zijn. In werkelijkheid kocht de slaaf zichzelf vrij met dit stenen contract, betaalde hij of zij het aantal vastgestelde munten en ging akkoord met de voorgestelde voorwaarden. De slaven waren vaak ambachtslieden die in werkplaatsen of factorijen werkten en een groot deel van hun opbrengsten (*apophora*) moesten afgeven aan hun slavenhouders. Zij leefden apart van hun meesters maar waren wel gebonden aan hem of haar. Omdat ze elke keer een klein beetje van hun opbrengsten overhielden, konden ze na jaren sparen een manumissie financieren.

¹ Vrij naar: M. M. Austin (eds.), *The Hellenistic World from Alexander tot the Roman conquest: a Selection of Ancient Sources in Translation* (Cambridge 1981). Vertaald door de auteur.

² D. Kamen, *Status in classical Athens* (Princeton 2013); C. Kassner, *An examination of the Manumission Inscriptions at Delphi* (Pennsylvania 2018); W. Westermann, "Slavery and Elements of Freedom in Ancient Greece", in: M. Finley (eds.), *Slavery in Classical Antiquity* (Cambridge 1968).

Vrij en onvrij

De voorwaarden die beschreven stonden in de manumissies konden van elkaar verschillen. De meeste voorwaarden in de verschillende transacties gingen over de condities van vrijheid nadat de vrijlating had plaatsgevonden. Meestal waren dat condities die gemoeid waren met de bescherming van het individu of van zijn of haar familie. Ze dienden te voorkomen dat er na de vrijlating allerlei claims werden gedaan. In de meeste inscripties wordt expliciet vermeld dat hij of zij voortaan zelf verantwoordelijk is voor zijn of haar leven en dat hij of zij niet onder de verantwoordelijkheid komt te vallen van een andere partij (bijvoorbeeld een andere slavenhouder). De vrijgelatene mocht voortaan doen en laten, gaan en staan waar hij of zij wilde. Door dit expliciet te vermelden, was er echt sprake van een statusverandering van onvrij naar vrij.

Een andere belangrijke voorwaarde die bepaald werd in de manumissie was het moment waarop de vrijlating daadwerkelijk plaatsvond. Twee derde van de contracten stelde dat direct na het vaststellen en het inkrassen van het contract, en na het betalen van het afgesproken bedrag, de slaaf de vrijheid kreeg. In een derde van de transacties, zo'n vierhonderd inscripties, stond echter een clausule dat de slaaf na het voldoen van de transactie en de betaling in dienst bleef van zijn of haar slavenhouder. Dit kon betekenen dat de status en werkzaamheden van de slaaf gelijk bleven en dat de slavenhouder nog alles kon doen met zijn of haar slaaf na de 'verkoop'. Soms stelde de clausule zelfs de tijdsduur als de rest van het leven van de slavenhouder.

Op papier

Deze paradoxale status van vrije onvrijen (*paramone*) zet classici en historici voor nieuwe vraagtekens, want hoe moeten we de vrijheid met bindende voorwaarden dan voor ons zien? Sommige historici delen de opvatting dat bij de antieke Grieken het idee bestond dat vrijheid niet

een geheel was maar deelbaar kon zijn, waarin je in het voorbeeld van de manumissie als slaaf rechtsgeldig vrij was, maar in andere elementen onvrij kon zijn, bijvoorbeeld in de sociale status van het individu.² De slaaf was dus op papier een vrije man of vrouw, maar was nog wel gebonden aan zijn of haar (voormalige) eigenaar. Je kon dus voor een deel vrij en voor een deel slaaf zijn. Qua status zit dit tussen een slaaf en 'vrijgemaakte' (voormalig slaaf) in. In de meeste gevallen was de *paramone*-status tijdelijk. Dit stond beschreven in de voorwaarden van de manumissie en was vooral in het voordeel van de slavenhouder, die nog een tijd gebruik kon maken van de werkzaamheden van de slaaf die hij of zij jaren eerder had gekocht.

Links: Manumissie-inscripties op de stenen van de steunmuur in Delphi. De hele steunmuur is bekrast met zulke berichten.
Onder: De meer dan tachtig meter lange steunmuur bij de tempel van Apollo. Beide foto's: Daan van Leeuwen.

Waarom vrij?

De vraag rijst waarom slavenhouders het überhaupt toelieten dat de slaven zichzelf konden vrijkopen. Er zaten voor de slavenhandelaren ogenschijnlijk geen voordelen aan de verkoop van hun bezittingen. Daarbij kregen vrijgekochte slaven zelf ook geen burgerrecht of statusverhoging. Er lijken daardoor geen sociale of politieke voordelen aan een vrij bestaan te zitten, voor zowel de voormalige slaaf als de slavenhouder. Het lijkt aannemelijk dat slavenhouders manumissie toelieten op het moment dat zij oudere slaven wilden vervangen door jongere slaven. De opbrengst om de slaaf zichzelf vrij te laten kopen was waarschijnlijk hoger dan de opbrengst van de verkoop van de oude slaaf. Ondanks dat dit plausibel lijkt, is het slechts een aanname. Er staan namelijk geen leeftijden vermeld in de transacties, waardoor het lastig te achterhalen is of dit de motivatie was voor het toestaan van de manumissies. Met het vrijkopen kon de vrijgelatene voortaan zijn of haar eigen toekomst bepalen. Een enkeling zal wellicht na het bekrachtigen van de manumissie de trap naast de 'slavenmuur' opgelopen zijn om Apollo te danken voor zijn of haar vrijlating en het orakel te vragen hoe rooskleurig de toekomst zou worden. ■

Literatuur

- M. M. Austin (eds.),** *The Hellenistic world from Alexander to the Roman conquest: a selection of Ancient sources in translation* (Cambridge 1981).
D. Kamen, 'Manumission and slave-allowances in classical Athens', *Historia* 65 (2016-4).
D. Kamen, 'Slave-prostitutes and ἐργασία in the Delphic manumission inscriptions', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 188 (2014).
C. Kassner, *An examination of the Manumission Inscriptions at Delphi* (Pennsylvania 2018).
W. Westermann, 'Slavery and Elements of Freedom in Ancient Greece', in: M. Finley (eds.), *Slavery in Classical Antiquity* (Cambridge 1968).

Een republikeinse erfenis

Van de Bataafse Republiek naar een monarchie

Dit is een verkorte versie van het afscheidscollege op 27 september 2019 van Wijnand Mijnhardt, hoogleraar vergelijkende wetenschapsgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij spreekt over de republikeinse traditie in Nederland en hoe deze verdween aan het begin van de negentiende eeuw.

In de Nederlandse geschiedenis kennen we twee grote politieke tradities: een liberaal-monarchale die wortelt in 1813 en definitief vorm kreeg in de constitutie van 1848, en een republikeinse die wortelt in de Acte van Verlatinge van 1581 en de Opstand. De hedendaagse burgerlijke samenleving is een product van de liberale vrijheidsopvatting. Voor liberalen is vrijheid iets natuurlijk en heeft ze een bijna absoluut karakter. De staat moet op die vrijheid zo min mogelijk inbreuk maken. Dat betekent bijvoorbeeld dat zelfredzaamheid van de burger het uitgangspunt is en werknemers in de praktijk uitgeleverd kunnen worden aan de exploitatie van ondernemende elites. Weliswaar waren door toedoen van socialisten en christendemocraten deze uitgangspunten engszins gematigd, maar inmiddels heeft het klassieke liberalisme in zijn vele neoliberale verschijningsvormen weer de overhand.

‘In het revolutietijdvak van 1780-1798 kwam een werktekening voor een fundamenteel andere politieke samenleving tot stand’

Hedendaagse republikeinen hebben een radicaal ander uitgangspunt. Voor hen is vrijheid allereerst vrijheid van overheersing. Het is bovendien een relatief begrip. Vrijheid ontstaat pas wanneer de wetten jou sociaal, politiek, economisch en cultureel eenzelfde plaats garanderen als de anderen. Dat betekent bijvoorbeeld dat een republiek je ook moet beschermen tegen economische uitbuiting, terwijl de liberale staat je slechts het recht garandeert voor je eigen belangen op te komen. In dat licht verliezen nogal wat liberale vrijheidsrechten hun betekenis. Bovenal moeten burgers om echt gelijk te zijn, verzekerd zijn van hun bestaan. Ze hebben daarom recht op werk, gezondheidszorg en bescherming bij werkloosheid. Zo’n republikeinse samenleving staat en valt met een alom gedragen burgerdeugd. Daarvoor zijn scholing en cultuur onmisbaar, maar moet enige institutionele druk niet worden geschuwd. Zo’n

complete moderne republikeinse filosofie over staat en samenleving met al zijn republikeinse rechten en plichten, is een paar jaar terug briljant uit de doeken gedaan door de politiek filosoof Philip Pettit.

Een revolutionaire Republiek

Wanneer we met dit inzicht opnieuw naar de Nederlandse geschiedenis kijken, kunnen we ten tijde van de patriottische en Bataafse revoluties centrale bestanddelen van dit hedendaagse republikanisme terugvinden. Ze werden duidelijk zichtbaar in de eerste Nederlandse grondwet, de Staatsregeling van 1798. Op het eerste gezicht is dat merkwaardig. Het Nederlandse republikanisme associëren we toch vooral met een staat waarin de macht in handen was van een kleine groep regenten die over de machtsvraag voortdurend ruziede met de Oranjes. In het revolutietijdvak van 1780-1798 kwam echter een werktekening voor een fundamenteel andere politieke samenleving tot stand. Daaruit waren de Oranjes definitief verdwenen, waren de regenten hun geprivilegieerde positie kwijtgeraakt en had het oude idee van volksoevereiniteit uit de tijd van de Opstand een moderne invulling gekregen. Een volk was nu pas soeverein als het ook actief kon participeren in het bestuur. Het klassieke republikanisme had plaatsgemaakt voor een modern democratisch republikanisme. Dat bijdetijdse republikanisme was naadloos verbonden met de Nederlandse verlichting. Die verlichting kende geen wijsgeren van wereldformaat, maar was wel perfect toegesneden op de problemen waarmee de Republiek te kampen had. Op het politieke wereldtoneel had de Republiek fors aan gezag ingeboet. Ook economisch ging de Republiek achteruit. De steden krompen, met veel sociale ellende als gevolg. Alleen in de agrarische sector ging het goed. Die begon aan een bloeiperiode van bijna anderhalve eeuw. De klassieke machtsbalans in de Republiek – tussen oost en west, stad en platteland, burgerij en adel en ten slotte tussen rijk en arm – raakte door dit alles wel ernstig verstoord.

indrukwekkende agenda: het soevereine volk kreeg volledige democratische rechten, en voor de eerste keer in de geschiedenis ook sociale grondrechten, zoals het recht op werk, op gezondheidszorg, op armenzorg en onderwijs. Heilig doel was de schepping van een burgersamenleving waarvoor iedereen een juridische en – nog belangrijker – een morele verantwoordelijkheid te dragen had. Toch werd dit grondwetsproject een fiasco. Hoe moeten we dat verklaren? En minstens zo interessant: waarom speelt 1798 zo'n ondergeschikte rol in de geschiedenis van het vaderlandse republikenisme of überhaupt in de Nederlandse geschiedenis? De voornaamste oorzaken liggen op het internationale vlak, maar de vaderlandse politieke en intellectuele elites zijn medeverantwoordelijk.

De 126 leden van het parlement van de Bataafse Republiek, gekozen in 1796, droegen allen een lint met de tekst 'representant'. Dit lint was van Jan Couperus van het district Gouda. Bron: Rijksmuseum.

De grote mogendheden

Vanaf 1780 tot 1815 kwam de Republiek terecht in een maalstroom van oorlogen, revoluties en invasies. In een halve eeuw werd de Republiek van een serieuze mogendheid een onbeduidend stipje op de Europese kaart. Al spoedig na de Bataafse Revolutie werd de Republiek een pion met weinig eigen inbreng in de napoleontische strategie naar een Europese heerschappij. De prijs was hoog. De Fransen kleeften Nederland financieel totaal uit. De in 1795 toch al forse staatsschuld verviervoudigde en bedroeg in 1815 het astronomische bedrag van bijna vijfmaal het bnp. De Griekse problemen van het afgelopen decennium zijn daarbij vergeleken kinderspel. De democratie werd afgebroken en de zorgzame burgersamenleving, die een onmisbare steunpilaar van de revolutionaire Staatsregeling was geweest, werd eveneens op het Franse altaar geofferd. Permanent geldgebrek als gevolg van de Franse brandschattingen belemmerde elke serieuze voortgang. Met de door Napoleon opgelegde vestiging van het Koninkrijk Holland in 1806 en vervolgens de inlijving bij Frankrijk in 1810 was het lot van de Republiek definitief bezegeld.

Het vertrek van de Fransen in 1813 betekende voor Nederland allerm minst een nieuw begin. Na Waterloo werd Nederland opnieuw een schaakstuk, maar nu in de plannenmakerij van de overwinnaars voor een nieuwe wereldorde. De geallieerden, allen gepokt en gemazeld in de monarchale traditie, wensten in 1815 een sterke bufferstaat aan de noordflank van Frankrijk. In hun ogen kon alleen een koninkrijk die zekerheid verschaffen. In een republiek, en al helemaal niet in een regeringsvorm gevestigd op verlichte principes, hadden ze voor zo'n cruciale bufferrol geen enkel vertrouwen. De kans om met de ideale burgerrepubliek van 1798 een nieuw begin te maken was daarmee nihil. ►

Een nieuwe weg

Juist toen leverde de Republiek misschien wel de grootste prestatie uit haar geschiedenis, zowel intellectueel als politiek. Ze mobiliseerde alle denkkraft om de achteruitgaande Republiek te *herschrijven*. Het vitale publieke debat schreef de contouren van een hechte burgerlijke samenleving, een wereld waarin individuele vrijheid en wederzijdse afhankelijkheid nauw met elkaar verbonden waren. Fundamenteel is dat het prestatiebegrip niet economisch, maar moreel geladen was. Een burger werd allereerst beoordeeld op zijn prestaties ten nutte van de samenleving als geheel. Burgers bezongen de medemenselijkheid, maakten plannen voor een nieuw type armenzorg, ze verwoordden het recht op werk, formuleerden gezondheidszorg als mensenrecht, stonden op de bres voor de kunsten en ontwierpen een breed toegankelijk, modern onderwijssysteem. Grondslag was een hoogwaardig moreel burgerbesef. Die morele opvoeding moest stap voor stap in gezin, school en genootschap, en uiteindelijk ook in de samenleving zelf plaatsvinden. Lezen was hiervoor de sleutel. Het bleef niet bij fraaie plannen. De revolutionaire Staatsregeling van 1798 is het enige moment uit de Nederlandse geschiedenis waarop sociale beschavingsidealen en lonkende culturele verten samenvloeiden in een meeslepend politiek staatsontwerp. De grondwet leverde een

Portret van Gijsbert Karel van Hogendorp. Gemaakt door Jean François Valois, naar een portret van Cornelis Cels. Gemaakt tussen 1819 en 1835. Bron: Haags Historisch Museum.

Ambtenaren en elites

Leidende kringen in Nederland hadden onder-tussen hun eigen plan getrokken. De vaderlandse geschiedschrijving plaatst Gijsbert Karel van Hogendorp doorgaans op een voetstuk. Hij probeerde immers in 1813 te voorkomen dat Nederland een speelbal van de grootmachten zou worden en haalde op eigen gezag de zoon van de stadhouder, als koning Willem I binnen. Voor de Oranjes was dat een godsgeschenk. Na hun laffe vlucht naar Engeland in 1795 en een reeks mislukkingen en nederlagen sleten de Oranjes tot 1813 hun dagen, berooid en praktisch door iedereen vergeten, op het armelijk landgoed Raçot in Polen. De groeiende afkeer van de Fransen, met name tijdens de Inlijving, had wel in een versterking van het Nederlandse natiebeseft geresulteerd, maar niet in een massale opleving van het Oranjegevoel. Alleen dankzij 'Europa' en dankzij Van Hogendorp kreeg de Oranjedynastie, volledig onverdiend, een monarchale positie in de schoot geworpen. Zo onzeker was Willem I over zijn ontvangst in Nederland, dat hij zich bij de zogenaamde triomftocht naar het strand van Scheveningen door een escorte van de Engelse marine liet begeleiden. De enige bestuurlijke continuïteit tussen de werelden van 1795 en 1815, tussen de wereld van de republiek en die van de monarchie, werd geleverd door een groot contingent Bataafse revolutionairen. En zo komen we bij de tweede verklaring voor de dood van de Republiek. Deze groep diende zonder scrupules alle regimes in dit tijdvak. Ze maakten

daarbij de idealen van de republikeinse grondwet van 1798 ondergeschikt aan hun strikt persoonlijke interpretatie van het landsbelang en vooral aan hun eigen carrière. Hier werd de moderne, neutrale, maar soms ook opportunistische ambtenaar-politicus geboren. Een veroordeling van deze 'windvanen' als landverraders zou anachronistisch zijn. Een volwaardig nationalisme komt pas na 1815 tot ontwikkeling. Wel horen ze thuis in een cultuur van 'principiële principeloosheid'. Ze zijn daarom medeverantwoordelijk voor het einde van de Republiek. De Fransen en de geallieerden hebben de Republiek ter aarde besteld, maar met de windvanen hadden ze de beschikking over een contingent uiterst gewillige en capabele graf-delvers. Van immense betekenis voor de snelle acceptatie van de nieuwe monarchale verhoudingen was de versmelting van oude en nieuwe elites in het revolutietijdvak. De nieuwe notabelenelite was opgebouwd uit de adel, de traditionele regent-aristocratie en de groepen die hadden weten te profiteren van de agrarische transformatie van de Nederlandse economie sinds 1770. De windvanen voegden zich hierbij. Van Hogendorps poging in de woelige laatste maanden van 1813 het initiatief te houden, moet daarom ook gezien worden als een briljante en goed geslaagde poging om de zojuist versmolten elites weer een plaats in het centrum van de macht te verschaffen. Van Hogendorp en de zijnen maakten daarbij handig gebruik van de aan het huis Oranje klevende mythe. Mits goed georkestreerd, was het volk daarvoor altijd inzetbaar. Voor de heersende politieke elites was er daarom na 1813 geen enkele reden om de monarchie ter discussie te stellen. Ook niet toen Willem I zich steeds meer als een absolute vorst ging gedragen, Willem II een treurige staat van dienst ontwikkelde en Willem III zich steeds frequenter publiek misdroeg. Ze waren immers met die nieuwe monarchale structuur nauw vervlochten. Daarnaast konden de monarchisten altijd op het omvangrijke maar weinig kritische Oranjevolk en hun parlementaire vertegenwoordigers blijven vertrouwen.

Invention of tradition

De generatie van 1813 slaagde er bovenal in het beeld van het verleden naar haar hand te zetten. Daarmee zijn we bij de laatste en meest verreikende oorzaak van de eliminatie van de Republiek uit het collectieve politieke geheugen. Van Hogendorp bijvoorbeeld, had een passend verleden bedacht dat als legitimatie moest dienen voor zijn coup van 1813. Zijn historische fictie riep de mythe in het leven dat de Oranjes van oudsher voor de Nederlanden waren voorbestemd en dat de fase van de Republiek eigenlijk alleen maar voor vertraging in een geïdealiseerd monarchaal eenwordingsproces proces had gezorgd.

De vaderlandse intellectuele voorhoede van de eerste helft van de negentiende eeuw heeft zich sindsdien laten gebruiken voor de onderbouwing van dit Hogendorpiaans historisch wensdenken. Ze heeft daarmee de nieuwe centralistische Oranjemonarchie van een respectabel, maar gefabuleerd verleden voorzien. Ze hebben ook de term 'Gouden Eeuw' in circulatie gebracht. Die kon uitstekend worden gebruikt om de voorgaande achttiende eeuw als vervalperiode te contrasteren met het door de monarchie ingeluide onbetwiste tijdperk van nationale trots. Daarmee begint een radicale herijking van het geschiedbeeld: een

'De vaderlandse intellectuele voorhoede heeft de nieuwe centralistische Oranjemonarchie van een respectabel, maar gefabuleerd verleden voorzien'

presentatie in schrille kleuren van de achttiende eeuw als een ongelukse eeuw, van een onafwendbaar ten dode opgeschreven Republiek, van de Nederlandse verlichting als het 'absolute intellectuele niets', en van de verguizing van patriotten en Bataven. In zo'n context kon de monarchie pas goed als een heilzaam nieuw begin dienen. Sindsdien hebben legio Nederlandse historici zich aan vele gradaties van orangistisch byzantinisme bezondigd. Zwijgzaamheid en creatief weglaten waren daarbij de meeste effectieve hulpmiddelen. 's Lands vergaderzaal kreeg met Domela Nieuwenhuis weer een authentiek republikeins geluid

te horen. Socialistenleider Pieter Jelles Troelstra is het onbetwiste hoogtepunt van het republikeinse parlementaire protest, maar in 1933 accepteren de sociaaldemocraten formeel de constitutionele monarchie om niet aan politieke effectiviteit in te boeten. Daarna bleef het, op een enkele republikeinse oprisping na, doodstil. In de Nederlandse geschiedschrijving is het gebruikelijk om de periode 1780-1848 als het moderniseringstijdvak bij uitstek te beschouwen. Niets is minder waar. Dankzij de windvanen, de elites en de Oranjemonarchie is juist alles wat de Bataafse Revolutie aan werkelijk revolutionairs heeft opgeleverd vernietigd en ook nog eens uit het historisch geheugen verwijderd. De modernisering kwam rond 1800 juist tot stilstand.

Democratie en sociale wetgeving die na 1880 opnieuw aarzelend worden ingevoerd, zijn een compromisproduct van de conflicterende maatschappijvisies van liberalen, socialisten en christenen en missen ten enenmale de overkoepelende burgerlijke moraalfilosofie die de republikeinse hervormingsplannen van 1798 hadden gekenmerkt. Niemand wist immers meer dat de Bataven in 1798 de weg naar een democratische en sociale toekomst hadden gewezen, ruim voordat Van Hogendorp en zijn handlangers met hun gemankeerde monarchaal-liberale route Nederland de verkeerde kant opstuurden. Is het niet hoog tijd dat we de geschiedschrijving van 1750-1900 kritisch doorlichten en eindelijk het Nederlandse republikanisme recht doen? ■

Voor de volledige tekst, voorzien van een uitvoerig notenapparaat, zie tiny.cc/k1awm.

De aanvaarding van het Hoog Bewind door het Driemanschap in 1813. Het driemanschap, bestaande uit Gijsbert Karel van Hogendorp, Frans Adam van der Duyn van Maasdam en Leopold van Limburg Stirum, nam na het vertrek van de Fransen het bestuur van Nederland over, tot de komst van Willem I. Schilderij van Jan Willem Pieneman, ca. 1828. Bron: Rijksmuseum.

Informatief laagje over je omgeving

Met de Spacetime-app op zoek naar sporen uit het verleden

Patrick Trentelman, tot dit jaar leerkracht op een basisschool in Groningen, bedacht de app *Spacetime Layers*. Met deze app kunnen leerlingen in een handomdraai zelf kaartlagen met informatie toevoegen aan een interactieve kaart. De app is voor allerlei doelen in te zetten.

Patrick Trentelman ontwikkelde de app *Spacetime Layers*.

Sporen uit het verleden zijn overal om ons heen. Met *Spacetime Layers* gaan leerlingen vanuit verwondering op zoek naar deze sporen om ze vervolgens in kaart te brengen, als een wiki van informatie op locatie. De app gebruikt de lokale omgeving als schatkist voor cultuureducatie. Door op zoek te gaan naar (het verhaal achter) monumenten, straatnamen, kunstwerken en overblijfselen uit een andere tijd, ontdekken leerlingen dat het verleden voortleeft in alles om hen heen.

Onderzoek in de klas

Een groepje leerlingen praat over een kleurenfoto op het computerscherm. Een stevige vrouw trekt met een brede leren riem over haar schouder een schip vooruit over het jaagpad langs het kanaal. 'Tot de Tweede Wereldoorlog was de trekschuit een normaal verschijnsel in het straatbeeld' staat onder de foto. Een ander groepje vraagt zich af wie meneer Tasman was waar de flat naast de school naar vernoemd is en komt erachter dat Abel Tasman een Groninger was, uit Lutjegast. Het groepje dat onderzoek doet naar de Pop Dijkemaweg stuit op een heldenverhaal van twee broers, die op een cruciaal moment en met gevaar

voor eigen leven de ophaalbrug in het kanaal omlaag laten en zo de bevrijding van Groningen mogelijk maken. De omgeving van school ligt vol verhalen die de geschiedenis tot leven brengen. Tot halverwege dit jaar was ik leraar van basisschool Oosterhoogebrugschool in Groningen. De plusklas was na een project over de verlichting met wetenschappelijke proefjes en een project over de stoommachine aangekomen bij de digitale revolutie. Toen een filosofieles leidde tot de gedachte om een analoge tijdschapsule in te graven, zei een van mijn leerlingen: 'Ik zou het wel cool vinden om een voicemailtje van mezelf te krijgen. Dan hoor ik hoe mijn stem klonk voor ik de baard in de keel kreeg'. Zo kwam ik op het idee om een app te bouwen waarmee je berichten naar de toekomst kunt sturen. Je kunt instellen waar en wanneer het bericht wordt afgeleverd. Samen met de klas ben ik gaan programmeren, waarvoor ik een samenwerking aanging met een softwarebedrijf. Vervolgens gebruikten we de app om informatie over de lokale geschiedenis op de kaart te zetten.

Vakoverstijgend

Min of meer per ongeluk dekt het concept alle aspecten van het nieuwe curriculum, zoals mediawijsheid, cultuureducatie en vakoverstijgende didactiek. Het kost de leerkracht daarnaast geen enkele voorbereiding. Je gaat simpelweg met je klas naar buiten en verwondert je. Waar gaat dat kanaal eigenlijk heen? Hoe werkt een sluis? Hoe oud wordt die boom en hoe plant hij zich voort? Alle vakken en vaardigheden komen aan bod bij het werken met *Spacetime*. Stel, er stroomt een kanaal naartoe gaat (topo), wanneer het gegraven is (geschiedenis) en waarom (aardrijkskunde), hoe de sluis werkt (techniek) of welke dieren in het kanaal leven (biologie), alle vakken kun je aan bod laten komen.

Het concept bleek ook op middelbare scholen te werken om mediawijsheid te combineren met erfgoedonderwijs en vakoverstijgend lesgeven. Vervolgens had het Noorderpoortcollege

Screenshots van de app.

Leerlingen zien een extra laagje over de werkelijkheid met *Spacetime*.

(mbo) het idee om (studie-)opdrachten voor de studenten in de praktijk uit te zetten. De Hanze-hogeschool startte bovendien een tandemproject met een universiteit in Amerika, waarbij studenten tekenen van globalisering in kaart brachten om er vervolgens internationaal over te corresponderen.

In de afgelopen maanden kwam alles in een stroomversnelling. Ik kwam in contact met Noordhoff, die het gaat koppelen aan de methode wereldoriëntatie voor het voortgezet onderwijs *Plein M*. UNESCO wil de app gaan gebruiken om alle Werelderfgoedlocaties in kaart te brengen en nomineerde *Spacetime Layers* voor de UNESCO *Award for the Use of ICTs in Education*.

Nederland Monumentenland laat komend jaar tijdens Klasedag alle basisscholen een monument bezoeken en (het verhaal erachter) toevoegen aan hun kaart. We zijn ook bezig met verschillende internationale lesprojecten, onder andere over de Joodse diaspora en projecten rond het koloniale verleden. Met het Museum of Fine Arts in Boston, waar 's werelds grootste collectie Hollandse meesters hangt, gaan we een project gedeeld erfgoed doen en met *Europeana* ben ik in gesprek om kunstwerken op de locatie te tonen waar ze zijn geschilderd.

Culturele organisaties

Al snel na de start vroeg ook het regionale archief of het het platform mocht gebruiken voor zijn informatie. Er zijn namelijk veel culturele instellingen die lokaal of landelijk informatie willen bieden over erfgoed. Naast de kaartlagen waarin leerlingen een soort wiki van informatie op locatie maken, zijn nu dus ook natuurparken, historische genootschappen, musea, waterschappen en gemeenten kaartlagen met (culturele) informatie aan het vullen. Zo komt al die informatie straks in een app in plaats van allerlei losse apps.

Naast informatieve berichten op de kaart is het mogelijk om wandel- en fietsroutes uit te zetten door de stad of natuur. Je kunt er ook voor kiezen om een spannende *mysterytour* te organiseren, waarbij alleen het eerste bericht zichtbaar is en pas op locatie kan worden geopend. Daar kun je dan open vragen, meerkeuzevragen en (foto-)opdrachten aan verbinden. Pas als de vraag is beantwoord, ziet de gebruiker het volgende punt op de route. Zo kunnen teams om punten tegen elkaar strijden. In de portal ziet de spelleider het klassement en de ingezonden foto's. Het eindpunt van de tocht is een verrassing.

Inmiddels hebben we ook *augmented reality* toegevoegd aan de app. Een soort Pokémon GO, maar dan met historische voorwerpen en karakters. Iets lezen over de kist van Hugo de Groot wordt door je hersenen anders verwerkt dan wanneer je die kist virtueel bij het fietsenhok ziet liggen. De leerlingen maken op deze manier een spannende speurtocht, waarbij ze de voorwerpen moeten verzamelen. Voor ze de voorwerpen mee kunnen nemen, moeten ze er een vraag over beantwoorden. Veel leuker dan in rijen een toets zitten maken! ■

Mysterygame

Bekijk een filmpje van een *mysterygame* met *augmented reality*, waarbij de vragen van de geschiedenistoets zijn gebruikt voor een Pokémon GO-achtige speurtocht: youtu.be/D5ZP7KrVTfE.

Het gebruik van *Spacetime Layers* is gratis voor scholen. Als u een idee heeft voor een lesproject, wilt aanhaken bij bestaande projecten of in contact wilt komen, ga dan naar www.spacetimelayers.com of mail patrick@spacetimelayers.com.

Goed lezen en verbanden leggen

De examens geschiedenis en havo en vwo 2019

De eindexamens geschiedenis havo en vwo 2019 verliepen voorspoedig. Kandidaten waren tevreden, er werden enkele vragen gesteld via de examenlijn van de CvTE, er waren geen errata en geen aanvullingen op het correctievoorschrift nodig. Docenten gaven beide examens in de quickscan een ruime voldoende.

Saskia de Boer is toetsdeskundige havo/vwo geschiedenis bij het Cito.

Het examen is een mooi voorbeeld van ‘door het veld, voor het veld’. Zoals elk jaar construeerde een groep docenten van examenklassen wekelijks examenvragen, die werden besproken tijdens de ‘constructiegroep-vergaderingen’ in Arnhem. Hier moesten deze docenten hun expertise inzetten: op welke kennis en op welke vaardigheden doet de vraag een beroep? Is de bron geschikt voor het beoogde niveau? Nieuw, sinds januari 2018, is dat docenten die zich daarvoor hebben aangemeld, via een besloten forum vragen voor het examen konden aandragen. Ze selecteerden bronnen, construeerden vragen en zorgden voor een passend correctievoorschrift. Deze docenten leverden daarnaast feedback op ‘constructiepartners’. Het examen van 2019 bevatte de eerste opbrengsten van dit forum. In het vervolgtraject werd uit de aangeleverde vragen een evenwichtig examen samengesteld. De vaststellingscommissie van het College voor Toetsen en Examens (CvTE) – met daarin ook docenten – stelde het examen vast. Uiteraard lagen de laatste stappen in het proces in handen

van docenten: de eerste en tweede correctie. Via het VGN-forum en tijdens de regionale en landelijke bijeenkomsten werd gediscussieerd over de antwoorden en over de correctie.

In de landelijke dagbladen en op de scholiersites waren over beide examens positieve geluiden te lezen, zoals ‘de thema’s kwamen evenwichtig aan bod’, ‘gelukkig ook aandacht voor koloniale geschiedenis’ en ‘de vragen waren concreet en duidelijk’.¹ Daarnaast bleek uit de quickscan (de jaarlijkse enquête die docenten invullen na het examen) en de reacties op het docentenforum dat de lengte van zowel het havo- als van het vwo-examen, het grote struikelblok van de afgelopen jaren, dit jaar niet te groot was. Kandidaten hadden de kans hun antwoorden nogmaals door te nemen en ook bij de laatste vragen waren relatief weinig vragen met de opmerking *missing*.²

Boze hofdames

Net als vorig jaar werden in het centrale havo-examen geen vragen meer gesteld over de eerste vier tijdvakken. De volgordevraag was hierdoor

¹ Respectievelijk NRC 14/05/2019, Volkskrant 13/05/2019 en Scholieren.com.

² Via tiny.cc/k1cito worden de toets- en itemanalyses (TIA) van elk examen gepubliceerd. Hierin is eenvoudig op te zoeken hoeveel kandidaten een bepaalde vraag niet hebben gemaakt (waarbij de docent N heeft ingevuld in Wolf).

opnieuw iets moeilijker dan in de jaren vóór de verlichting van het havoprogramma. De moeilijkste vraag van het havo-examen (met de laagste p-waarde van 34) bleek vraag 8.³ Deze vraag over het gedrag van de adel aan het hof van Lodewijk XIV eiste een aantal denkstappen van kandidaten. Ze moesten zich inleven in de verontwaardiging van de adellijke dame van wie hofdames aan de kant werden gezet – dat lukte over het algemeen aardig. Moeilijker was het zich in te leven in de gedachtewereld van Lodewijk XIV, die de concurrentie van de adel gebruikte om zijn eigen positie te versterken. Bij deze vraag werd het kenmerkend aspect ‘absolutisme’ impliciet getoetst als oriëntatiekennis, zodat het letterlijk terugvragen van dit aspect werd overgeslagen.

‘Kandidaten moesten zich inleven in de verontwaardiging van een adellijke dame – dat lukte over het algemeen aardig’

De makkelijkste vraag (met een p-waarde van 88) bleek vraag 25, de prent van Opland. Het beeld van een boos weglopende Marx werd door velen herkend als de aankondiging van de val van de communistische regimes in het Oostblok. Dat juist een van de laatste vragen van het examen zo goed werd gemaakt, lijkt erop te duiden dat de lengte van het examen klopte. Daarnaast was duidelijk te zien in de TIA (toets- en itemanalyses) dat het interpreteren van (spot)prenten dit jaar een (geoefende) vaardigheid was die de kandidaten goed afging.

Precies en aandachtig lezen bleef dit jaar wel weer een struikelpunt, zoals te merken viel bij de foto van de carnavalswagen (vraag 15). Bij het Laks klaagden verschillende kandidaten dat ze niet hadden gezien dat de vraag voorschreef dat de maker Von Tirpitz ondersteunde. Een discussie in de klas over deze interpretatie is natuurlijk interessant, maar bij het maken van een examen is het aan te bevelen de vraag te beantwoorden zoals die wordt gesteld.

De context met de hoogste totaalscore in het havo-examen van dit jaar was ‘de Republiek’. Kandidaten beantwoordden accuraat vragen over maatregelen van Willem van Oranje in 1566, over de kist van Dordrecht en over de Pacificatie van Gent waarbij vaardigheden als ‘inleving’, ‘oorzaak en gevolg’ en ‘verklaren’ werden toegepast. De stof van deze onderwerpen behoort al een groot aantal jaren tot de examenstof van geschiedenis en kennelijk weten docenten én kandidaten goed wat ze kunnen verwachten.

Het examen van 2020 zal de laatste keer zijn dat de havisten zich over deze historische context

Havo-examen 2019

Vraag 15

Gebruik bron 6. In 1912 wil de opperbevelhebber van de Duitse marine, admiraal Von Tirpitz, de Duitse vloot uitbreiden. Leg met een verwijzing naar de bron uit dat je kunt beweren dat de maker van de praalwagen de plannen van Von Tirpitz ondersteunt.

Bron 6

In februari 1912 vindt in de Duitse stad Mainz de jaarlijkse carnavalsopocht plaats. Een van de praalwagens stelt John Bull (Groot-Brittannië) voor. Toelichting: Op het kleine scheepje dat John Bull vasthoudt staat: *Deutsche Flotte* (Duitse vloot).

buigen, vanaf 2021 is de Republiek voor de havisten verleden tijd. De vorm van het examen in 2021 zal niet anders zijn dan de afgelopen jaren, er is immers niets veranderd aan de opzet van het programma. In september 2020 worden enkele voorbeeldvragen over de nieuwe contexten voor de havo gepubliceerd. Kandidaten die in 2020 onverhoopt zakken, zullen nog wel een ‘bezem-examen’ over de huidige syllabus kunnen doen.

Makkelijke opgave

De N-term van 0,5 liet zien dat het vwo-examen aan de makkelijke kant was. Er waren een aantal uitschieters, waarbij hoge scores werden behaald met een gemiddelde p-waarde boven de 80.

Enkele vragen, zoals de vraag over *ius emigrandi* en de vraag over Jafaar Numeiri vroegen van de kandidaat om identificatie van een begrip of gebeurtenis. Deze reproductieve vaardigheid bleek voor de vwo'ers een (te) makkelijke opgave.⁴ Vragen over kenmerkende aspecten (waar reproductie ook een rol speelt) hadden minder

³ De moeilijkheidsgraad (p-waarde) wordt per vraag vastgesteld. De waarde valt tussen de 0 en 100, waarbij een p-waarde onder de 30 wordt gezien als (te) laag en boven de 80 als (te) hoog. De p-waarde is terug te vinden in de TIA (toets- en itemanalyses).

⁴ In *Kleio* van mei 2019 verscheen het artikel *Historisch denken in de centrale eindexamens* van de hand van de examenmakers geschiedenis waarin werd uitgelegd dat historische vaardigheden niet kunnen worden losgekoppeld van historische kennis en inzicht, wat strookt met de uitkomsten van dit examen: de hoge p-waardes komen vooral voor bij de vragen waar minder een beroep werd gedaan op vaardigheden.

hoge p-waarden, kennelijk werden de historische contexten uit de syllabus door de vwo-kandidaten beter voorbereid of was deze kennis voor hen gemakkelijker te onthouden dan het (her)kennen van kenmerkende aspecten.

De vragen waar kandidaten relatief meer moeite mee hadden, waren vraag 3 over de politieke verandering in de vroege middeleeuwen en vraag 5 over het verband tussen de opkomst van handel en nijverheid en de ontwikkeling van een centraal gezag. 'De middeleeuwen' bleek als onderdeel van het examen in de afgelopen jaren wel vaker moeilijk. Tijdens de centrale bespreking werd opgemerkt dat deze vragen werden gezien als elementaire stof. Het is mogelijk dat kandidaten het lastig vinden de middeleeuwen te duiden, maar ook dat de kennis al weer was weggezaakt. Verband-vragen – waarbij kandidaten een

verband moeten leggen tussen hun kennis en een nieuw gegeven of waarbij ze met één gegeven een ander gegeven moeten verklaren – blijken kandidaten moeilijk te vinden. Het is aan te bevelen aandacht te besteden aan deze vaardigheid, die past binnen het 'historisch redeneren' dat in het examen getoetst moet worden.

De spotprent van Albert Guillaume over de Eerste Wereldoorlog maakte heel wat los. Kandidaten die niet in de intro van de bron lazen dat de prent gemaakt werd in 1917, gaven antwoorden over de situatie in Duitsland ná de oorlog. Het was niet de bedoeling van de examenmakers de kandidaten 'er in te laten lopen'. Belangrijk is dat kandidaten beseffen dat de bevolking ook *tijdens* het voeren van een oorlog de gevolgen daarvan ondervindt – waardoor het meenemen van een jaartal toch van belang is. Een docent vatte het tijdens de bespreking mooi samen: 'Het was geen heel moeilijke vraag, maar kon wel heel verkeerd aflopen' (wat blijkt uit de p-waarde van 49).

Op vragen die een beroep deden op bronkritiek werd dit jaar goed gescoord. Vraag 20 over de *Völkerische Beobachter* had een mooie score en mooie ritwaarde (38).⁵ Kandidaten moesten wel bij het tweede antwoorddeel juist redeneren: niet de *inhoud* van de bron maar *dát* er een verslag van de arrestatie werd gepubliceerd laat zien dat Duitsland een totalitaire staat werd. Voor docenten blijft het dus van belang hun leerlingen erop te wijzen dat met de formule *Gebruik de bron...* niet alleen de inhoud van de bron, maar ook de context ervan gebruikt moet worden. Kandidaten gaven bij het Laks aan dat ze het vwo-examen 'goed verdeeld' vonden over de thema's en (net als de docenten) vonden ze de afwisseling tussen beeld- en tekstbronnen goed.

Vwo-examen 2019

Vraag 18

Gebruik bron 9. In deze prent geeft de Franse tekenaar Albert Guillaume een verschil weer tussen een gevolg van de Eerste Wereldoorlog voor Frankrijk en Duitsland. Leg uit, met een verwijzing naar de bron, welke boodschap de tekenaar hiermee wil overbrengen.

Bron 9

Op 15 maart 1917 publiceert het Franse satirische tijdschrift *La Baïonnette* deze prent van Albert Guillaume op de voorpagina. Toelichting: Onderaan staat: Oorlogsmenu's. Op het tafelkleed in de Franse bistro staat het volgende gesprek geschreven: Geen vlees ... geen aardappelen meer ... koolrabi ... 0,0025 gram vet ... brood zonder graan ... 'Wat heeft dit te betekenen?!?!'

'Dat is om onze klanten te troosten, mijnheer. Voordat we het Franse menu geven, laten we eerst het dagmenu uit Berlijn zien.'

⁵ De ritwaarde geeft aan wat het discriminerende vermogen van een vraag is, dus in hoeverre de vaardige kandidaten de vraag juist hebben beantwoord en de minder vaardige kandidaten niet. De waardes vallen tussen 0 en 50, waarbij een vraag met rit onder de 20 wordt gezien als een vraag die onvoldoende onderscheidend is. In het havo-examen 2019 was de laagste ritwaarde 24 (vragen 2 en 25), de hoogste 50 (vraag 12). De gemiddelde ritwaarde was 36. Bij het vwo-examen was de laagste rit 18 (vraag 9) en de hoogste rit 46 (vraag 16), de gemiddelde ritwaarde was 33.

2020 en verder

Docenten is gevraagd na het examen havo een uitgebreide vragenlijst in te vullen. Hierin kregen zij de mogelijkheid om over een aantal categorieën, zoals het correctievoorschrift, het brongebruik en de taligheid, uitspraken te doen. De uitkomsten hiervan worden momenteel geanalyseerd en met de docenten in de constructiegroepen wordt besproken hoe de uitkomsten van deze vragenlijst kunnen worden verwerkt in de constructie van de komende examens. In een apart artikel, dat in een van de komende *Kleio's* zal verschijnen, zullen een aantal overwegingen worden toegelicht. Hierbij gaat het onder andere over de bevraging van de kenmerkende aspecten, het (verder) sluitend maken van het CV en de verwijzingen naar bronnen in vragen. Uitgangspunt blijft dat de examenmakers streven naar een goed examen dat de kandidaten in staat stelt te laten zien wat ze kunnen én dat docenten de mogelijkheid geeft eenduidig te corrigeren. ■

Koppel het verleden aan het heden

Interview met Dick van Straaten

Dick van Straaten is lerarenopleider aan de Hogeschool van Amsterdam. Hij promoveerde in 2018 op een onderzoek naar hoe de relevantie van het schoolvak geschiedenis onder leerlingen kan worden vergroot.

Op hogescholen en universiteiten wordt steeds meer vakdidactisch onderzoek verricht. Wat is het nut hiervan? Wat kunnen leraren geschiedenis met de resultaten hiervan in de klas? Welke lessuggesties levert het onderzoek op? In de eerste aflevering van deze nieuwe serie is het woord aan Dick van Straaten.

Wat is volgens jou het nut van vakdidactisch onderzoek?

Ik denk dat het goed is om vakdidactisch onderzoek te verrichten. In het verleden was het heel gangbaar om allerlei zaken te beweren over hoe geschiedenisonderwijs gegeven moet worden, terwijl dat niet bewezen was. Daar heb ik mijzelf ook schuldig aan gemaakt. Het onderzoek is nodig om vakdidactische theorieën in de praktijk te testen. Dat is denk ik ook het nut van onderzoek voor leraren, dat theorieën over didactische aanpakken getest worden in de klas.

Wat is voor jou de aanleiding geweest om onderzoek te doen?

Studenten en leraren hebben te maken met leerlingen die zich hardop afvragen waarom ze iets moeten leren over 'mensen die allang dood zijn'. Hoe kun je leerlingen in de les laten zien dat geschiedenis ertoe doet? Eindtermen van curricula spreken deftig over 'historisch

besef' en de 'betekenis van het verleden voor het heden'. Maar hoe werk je dat concreet in de les uit? Wat zijn didactische aanpakken die werken?

'In het verleden was het heel gangbaar om allerlei zaken te beweren over hoe geschiedenisonderwijs gegeven moet worden, terwijl dat niet bewezen was'

Wat is dat eigenlijk, historisch besef?

Historisch besef zou volgens mij het overkoepelende doel van geschiedenisonderwijs moeten zijn. Dat staat ook in de VGN-uitgaven *Bij de Tijd 1, 2 en 3*. Het gaat erom dat leerlingen kennis van het verleden leren gebruiken om zich te oriënteren op heden en toekomst. Dat is de meest wezenlijke functie van geschiedenis.

Dick van Straaten

Wat zijn voor jou de belangrijkste uitkomsten van het onderzoek?

Ik heb op basis van inzichten uit de geschiedtheorie, leerpsychologie en onderwijsfilosofie vastgesteld hoe geschiedenis kan bijdragen aan persoonsvorming, burgerschapsvorming en aan begrip van het menselijk bestaan in de tijd. Op basis van deze drie relevantiedomeinen heb ik een gevalideerde vragenlijst ontwikkeld die leraren kunnen gebruiken om te meten hoe leerlingen denken over de relevantie van geschiedenis. Een belangrijke uitkomst was ook dat het werken aan de drie relevantiedomeinen betekent dat je in de les moet kiezen voor een benadering waarin het heden een rol speelt. ▶

Matthijs Wieldraaijer is redacteur van Kleio.

Rechts: Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog doen de was in een tentenkamp in Nederland. Foto: Nationaal Archief. Onder: Een Eritrese vluchteling doet de was in een vluchtelingenkamp in Tunesië. Foto: Godong/Alamy Stock Photo.

Een andere uitkomst is dat je vier didactische aanpakken beschrijft waarmee docenten in hun lessen op een systematische manier het heden met het verleden kunnen verbinden.

Ja, in de eerste plaats door in de les te werken met analogieën. Dan vergelijk je verschijnselen uit het verleden met analoge verschijnselen in het heden. In de tweede plaats kun je lange lijnen trekken vanuit het ver-

leden naar het heden, bijvoorbeeld door de ontwikkeling van het verschijnsel burgerschap te bestuderen van de oude Grieken tot nu. In de derde plaats kun je leerlingen toekomstscenario's laten schrijven. Bijvoorbeeld als je les hebt gegeven over de Koude Oorlog, dan kun je leerlingen de opdracht geven om de relatie tussen de Verenigde Staten en Rusland in de toekomst te beschrijven met gebruikmaking van kennis van de Koude Oorlog. Dat is ook een manier om kennis van het verleden te gebruiken. In de vierde plaats kun je lesgeven over algemeen menselijke vraagstukken – tijdloze kwesties – zoals de verdeling van macht, religie, migratie. Je kunt dan kijken hoe mensen met deze kwesties in het verleden zijn omgegaan. Op die manier kunnen leerlingen benaderingen die wij vandaag de dag kiezen, spiegelen aan wat mensen in het verleden hebben gedaan.

Welke van deze didactische aanpakken werkte het beste?

Ik heb er drie getest in de klas. Het werken met lange lijnen was voor leerlingen het moeilijkst. Zij vonden het lastig omdat je daar veel kennis voor nodig hebt. De aanpak die het meeste succes had, was het werken met analogieën. Dat is een effectief leermiddel gebleken.

Leerlingen gaven aan het te waarderen dat op deze manier het heden in de geschiedenisles wordt betrokken. Door vergelijkingen te maken kwamen ze tot nieuwe inzichten over het heden.

Heb je dat ook getest in de praktijk?

Ja. Voor mijn onderzoek heb ik een lessenserie gemaakt over migratie door de tijd heen. Het vraagstuk waar leerlingen zich over bogen was: hoe gaan samenlevingen om met migranten? In het onderzoek kreeg een groep leerlingen les over voorbeelden van migrantengroepen uit verschillende tijdvakken zonder dat ze ertoe werden aangespoord om vergelijkingen met het heden te maken. In de andere groep vergeleken leerlingen de historische migratievoorbeelden met hedendaagse migratie. De veronderstelling was dat bij deze tweede aanpak leerlingen geschiedenis gaan gebruiken om beter zicht te krijgen op het hedendaagse vraagstuk van immigratie en integratie. En inderdaad zag je leerlingen uit de tweede groep kennis van het verleden gebruiken om hun oordeel te onderbouwen over hedendaagse migratie. Op die manier gebruikten zij kennis van het verleden om zich te oriënteren op het heden.

Relevantie is een belangrijk begrip in jouw onderzoek. Je bent nagegaan of leerlingen het vak geschiedenis relevanter gaan vinden als ze vergelijkingen moeten trekken met het heden. Hoe zit dat?

Uit onderzoek blijkt dat leerlingen geschiedenis wel een interessant en leuk vak vinden, maar niet zo nuttig. Maar na afloop van de migratielessen gaven leerlingen aan dat ze op deze manier wel merkten dat geschiedenis een belangrijk vak is. In de nagesprekken met leerlingen gaven ze aan dat het vergelijken van het verleden met het heden een meerwaarde had. Bovendien hadden ze het idee dat ze het tijdvakkenkader konden gebruiken om zicht te krijgen op thema's in het heden en verleden.

Voor jou heeft het vak geschiedenis drie onderwijsdoelen, namelijk persoonsvorming, burgerschapsvorming en inzichten in het algemeen menselijk bestaan. Heb je ook onderzocht of het werken met analogieën een effectieve bijdrage levert aan die doelen?

Vóór en na de lessen over migratie in heden en verleden hebben leerlingen de relevantievragenlijst ingevuld. Daaruit bleek dat zij voor alle drie doelen de relevantie van geschiedenis meer inzagen. De verschillen waren significant, maar er is meer onderzoek nodig om te achterhalen voor welk doel het werken met analogieën het meest geschikt is.

Je hebt het in je onderzoek vaak over het gebruiken van kennis van het verleden om je te oriënteren in het heden. Hoe zit het met de oriëntatie op de toekomst? Gebruiken leerlingen kennis van het verleden om hoopvolle verwachtingen of juist angsten uit te spreken? Leren zij te denken in oplossingen van

hedendaagse problemen? Wagen zij zich aan voorspellingen?

Dat is een goede vraag. Ik heb dat in het hoofdonderzoek niet gedaan. Dat had wel gekund, denk ik. Ik herinner me nu van het onderzoek een leerling die daar uit zichzelf mee kwam, terwijl dat niet mijn vraag was. Deze leerling sprak in termen van oplossingen van het migratievraagstuk, en dan heb je het natuurlijk over de toekomst.

‘De aanpak die het meeste succes had, was het werken met analogieën. Dat is een effectief leermiddel gebleken’

Welke rol zie jij weggelegd voor historisch redeneren in het geschiedenisonderwijs?

Een van de uitkomsten van het onderzoek is dat leerlingen die goed zijn in historisch redeneren ook goed analogieën kunnen analyseren. Leerlingen moeten namelijk onder andere verandering en continuïteit beschrijven en oorzaak-gevolgrelaties leggen. Historisch redeneren is dus heel belangrijk voor het type onderwijs dat wil bijdragen aan het historisch besef van leerlingen.

Volgens het rapport van de commissie-De Rooy is een kader van tien tijdvakken een geschikt instrument om historisch besef aan te leren. Kun je uit jouw onderzoek concluderen dat de tien tijdvakken als didactisch instrument hebben gefaald?

Dat zou ik niet zo zeggen. Ten eerste denk ik dat het tijdvakkenkader in de praktijk niet werkt zoals het ooit bedoeld was, namelijk als een didactisch instrument om jezelf te oriënteren in de tijd. Ten tweede is het tijdvakkenkader te omvangrijk om echt goed te kunnen testen

in een onderzoek zoals ik dat voor ogen had. Ik heb het dus niet in mijn onderzoek meegenomen. Wel kun je stellen dat leerlingen het tijdvakkenkader als achtergrondkennis nodig hebben om met analogieën en algemeen-menselijke vraagstukken te kunnen werken.

Hoe moet volgens jou een nieuw geschiedeniscurriculum eruit zien?

Dat zou een curriculum zijn waarin door analoge verschijnselen te bestuderen een verbinding wordt gemaakt tussen heden en verleden en ook vooruitgeblikt wordt op de toekomst. Dat is dus een curriculum waarin kennis van het verleden wordt toegepast in hedendaagse contexten. In de onderbouw zouden leerlingen dan les kunnen krijgen in een tijdvakkenkader en in de bovenbouw zou je dan wat meer kunnen gaan werken met analogieën. Dit is ook wat leerlingen en leraren die aan het onderzoek deelnamen voorstelden.

En hoe moet dan een centraal examen eruit gaan zien? Krijgen leerlingen een casus voorgelegd?

Ik weet niet of zo'n casus in een centraal examen of in een schoolexamen moet worden aangeboden. In het schoolexamen kan in elk geval met casusvergelijkingen geëxperimenteerd worden. Het is een manier om geschiedenis te gebruiken en betekenisvol te maken. In het buitenland zijn er wel examens waarbij leerlingen een casus krijgen voorgeschiedeld met bronnen waarbij ze een beargumenteerd oordeel moeten vellen. ■

Lesmateriaal

Wil je ook werken met historische analogieën in de klas? Het door Dick van Straaten gemaakte lesmateriaal over migratie is te downloaden op www.vgnkleio.nl.

Aardige, vaardige en waardige

Humanistisch geschiedenisonderwijs

Het humanistisch gedachtegoed gaat ervan uit dat onderwijs je vormt als mens. Op een humanistische school neemt geschiedenis daarom een belangrijke plaats in. Geschiedenis helpt je als geen ander vak om je eigen waarden en meningen te onderzoeken, zodat je andere mensen, en andere tijden, beter leert begrijpen.

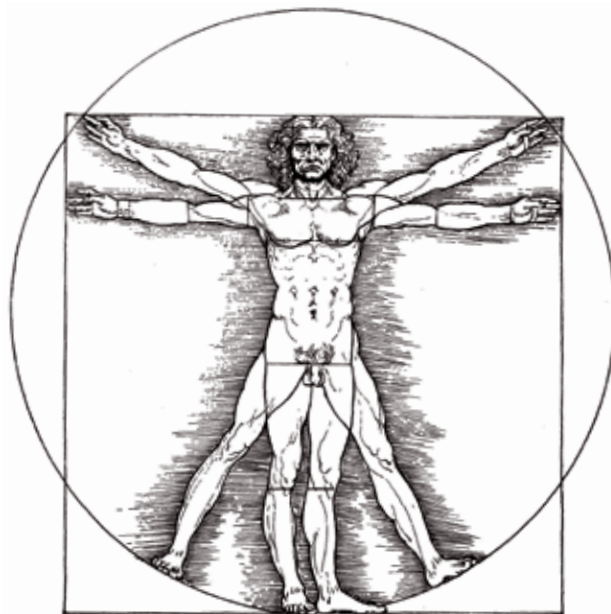
Aron Borger is docent geschiedenis en lerarenopleider op Fontys Lerarenopleiding Tilburg en daarnaast docent geschiedenis op De Amsterdamse Mavo.

Het afgelopen jaar is er veel vakinhoudelijke discussie geweest over de positie en functie van geschiedenisonderwijs in een mogelijk veranderend curriculum. De vraag in hoeverre geschiedenis een dominante rol dient te spelen in burgerschapsvorming is eveneens een gloeiende discussie, zowel in vaksecties als op de lerarenopleidingen. Naast de positionering van het vak in het voortgezet onderwijs, zagen veel geschiedenisdocenten de noodzaak om actuele discussies middels geschiedenisonderwijs bespreekbaar te maken. Denk hierbij aan thema's als 'gevoelige geschiedenis' of discussies over 'wiens' geschiedenisverhaal verteld moet worden. Docenten staan hier voor de uitdaging hoe deze onderwerpen te bespreken en hoe leerlingen om te laten gaan met deze vraagstukken door middel van historisch redeneren. Humanistisch (geschiedenis)onderwijs probeert actief een antwoord te geven op de vraag hoe jongeren te vormen in hun mens en menselijkheid.

Menselijke maat

Mens, leer u zelve kennen. Leonardo da Vinci's beroemde tekening van de Vitruviusman gaat over de menselijke maat. Leonardo onderzocht de juiste verhoudingen in de weergave van het menselijk lichaam, in relatie tot het wiskundig onoplosbare probleem van de kwadratuur van de cirkel. Daarmee verwees hij tevens naar het filosofische vraagstuk van de positie van de mens in de schepping. In tegenstelling tot de heersende opvatting van veel theologen uit die tijd, neemt de mens volgens renaissance-humanisten geen vaste positie in tussen het 'hogere' en het 'lagere', maar hebben mensen het unieke vermogen te kunnen kiezen tussen engel en duivel, tussen goed en slecht. De onverzoenlijke figuren van de cirkel en het vierkant in de tekening staan symbool voor deze uitdaging voor de mens om steeds weer zijn vorm te kiezen en daarmee zijn eigen leven vorm te geven.

Humanisten geloven in de kracht van mensen en beroepen zich niet op een goddelijke openbaring of goddelijk ingrijpen. Humanisten steunen uitsluitend op menselijke bronnen van kennis, zin

en moraal. Dit betekent dat humanisten omtrent vragen naar zin, waarheid en moraal een beroep doen op menselijke tradities en op de kwaliteiten en betrokkenheid van hun tijdgenoten. Traditie en actualiteiten worden dus met elkaar verzoend. Deze verzoening gebeurt niet zomaar, verschillende groepen mensen hebben verschillende en tegenstrijdige tradities maar ook verschillende en tegenstrijdige registraties van actualiteiten. Vanuit een humanistisch gedachtegoed is er ruimte om anders te denken maar hebben mensen zich wel te verhouden tot een normatief kader. Het is belangrijk dat mensen 'opgevoed' worden in het tot zichzelf en tot elkaar te verhouden. Dit aanleren begint al bij het leren kennen van jezelf.

Het ideaal van brede vorming tot mens is op een humanistische school samengevat in een kernwaarde van zelfontplooiing. Niet alleen een brede oriëntatie van kennis en het scherpen van het verstand (het hoofd) is daarbij belangrijk, maar ook de verbinding met je passies en wat waardevol voor je is (het hart), de dingen die je onderneemt en waarmee je het verschil wilt maken in de wereld (de handen) en een gezonde ontwikkeling van het lichaam als geheel. Een humane samenleving geeft iedereen een eerlijke kans op een goed leven en op werk dat voor hem of haar

De Vitruviusman door Leonardo da Vinci, ca. 1490.

burgers

betekenisvol is. Een goed leven omvat niet alleen economische welvaart. Humanisten streven ook naar inspirerend onderwijs, aandachtige zorg, een rijk cultureel leven en een schone, veilige en diverse leefomgeving. En het humanisme staat voor zorg en aandacht voor het algemeen belang van onze samenleving. Collectieve idealen als de democratische rechtsstaat, mensenrechten, sociale verbondenheid en onderlinge solidariteit staan voorop. Het humanistisch onderwijs probeert een alternatief antwoord te geven op de vereconomiseerde en geïndividualiseerde samenleving, zoals deze beschreven wordt door filosofe Martha Nussbaum in haar boek *Niet voor de winst*. Een samenleving waarin de menselijke maat leidend is en in het onderwijs meer ruimte en tijd wordt vrijgemaakt voor sociale en kunstvakken.

Actieve vorming

Als het humanisme vertaald wordt naar een pedagogisch onderwijsconcept is dit het makkelijkste samen te vatten als de actieve vorming van jongeren in hun mens en menselijkheid. De Duitse humanistische historicus Jörn Rüsen spreekt dan ook over humanistische (geschiedenis)didactiek met als doel mensen aan te leren menselijk te zijn (*Learning to be human*). Zelfontplooiing en je leren verhouden tot anderen en de omgeving gaat niet zomaar, maar gebeurt vanuit een normatief kader, een visie op menswording en duidelijke doelstellingen voor de samenleving.

In de humanistische pedagogiek zijn zelfontplooiing en burgerschapsvorming alom tegenwoordig in de onderwijspraktijk en vragen

daarom ook om een holistische benadering van de pedagogiek. Ieder schoolvak draagt hieraan bij, bij voorkeur in samenwerking. Een logisch principe wellicht, maar door schaalvergroting en schoolfusies is de pedagogische opdracht op veel openbare scholen naar de achtergrond verschoven en heeft deze plaatsgemaakt voor algemene onderwijsvisies die op websites staan. Op een humanistische school dient het pedagogisch handelen van de docent ten dienste te staan van het doordacht en actief vormen van jongeren in hun mens en menswaardigheid zijn. Een autoritatieve opvoedingsstijl sluit hierbij het beste aan, evenals kleine klassen zodat de leerling goed gezien kan worden.

Over grenzen

Rüsen gaf al in 1989 aan dat historici over grenzen heen zouden moeten kijken en dat ze een rol moeten spelen in debatten over historisch besef en historische identiteitsvorming. Dit zou volgens hem leiden tot meer begrip voor 'de ander' met als gevolg waarschijnlijk conflictpreventie. Een belangrijke vaardigheid volgens Rüsen is dan ook het aanleren van historische empathie en historische inleving. Zijn gedachtestroom resulteerde uiteindelijk in het introduceren van een humanistische geschiedenisdidactiek in 2009. In deze voorgestelde didactiek stelt hij onder andere vast dat leerlingen vanuit verschillende narratieven een andere kijk kunnen hebben op historische gebeurtenissen.

De laatste jaren is 'gevoelige geschiedenis' een belangrijk thema in het geschiedenisonderwijs. Om deze onderwerpen te behandelen moet de docent eerst goed weten waar ideeën vandaan komen, of leerlingen niet een verhaal van thuis napraten of dat ze echt een doordachte zienswijze hebben op een gebeurtenis. Leerlingen vragen ►

Leerlingen leren bij docent Kevin Quirijnen hoe de eerste cartografische kaarten tot stand kwamen, maar ook hoe mensen verschillend tegen de wereld (in kaarten) aan kunnen kijken.

Eerstejaarsleerlingen werken aan de collage-opdracht 'Wie ben ik, wat zijn mijn waarden'. De leerlingen houden een burgerschapsportfolio bij. Aan het einde van het vierde jaar kijken ze wat er is veranderd.

om beargumenteerd uiteen te zetten wat ze vinden en waarom ze dat vinden wordt vaak als geschiedenis-oefening gebruikt. Betwijfeld kan worden of leerlingen een dergelijke argumentatie zomaar op kunnen bouwen. Ten grondslag aan deze twijfel ligt de vraag of jongeren structureel in hun schoolloopbaan gevraagd worden om naar zichzelf te kijken, zichzelf leren kennen.

Keith Barton en Laura Levstik vertaalden humanistische geschiedenisdidactiek in praktische werkvormen in hun boek *Doing History*. In dit boek geven zij naast inspiratie hoe je kunt bijdragen via geschiedenisonderwijs aan mens en menselijkheid ook een uitvoerige uitleg wat het achterliggende humaniserende doel is van een opdracht. Vanzelfsprekend wordt ook in het humanistisch geschiedenisonderwijs het onderwijs methodologisch aangeboden vanuit vakdidactische modellen. Dit komt doordat de literatuur voornamelijk Angelsaksisch georiënteerd is en veelal wordt gewerkt met de inzichten van

Seixas en Morton waarbij de ethische *guide post* een goed bruikbare is voor het humanistische geschiedenisonderwijs. In de Nederlandse vertaling is eveneens goed te werken met het model van historisch redeneren van Carla van Boxtel en Jeanette van Drie.

Stevige positie

Het vak geschiedenis heeft op een humanistische school een stevige en makkelijke positie. Stevig omdat erkend wordt dat geschiedenis het vak bij uitstek is dat primair bijdraagt aan het vormen en duiden van mens en maatschappij; makkelijk omdat er al een doordachte humanistische vakdidactische filosofie bestaat. Geschiedenis werkt samen, leidt of stelt zich bescheiden op samen met andere sociale vakken. Zo kan het zijn dat bij het vak levensbeschouwing en omgangskunde leerlingen een collage maken over wie zij zijn en welke waarden zij op dit moment belangrijk vinden in hun leven. Bij geschiedenis wordt dan vanuit een actualiteit, bijvoorbeeld discussies over Zwarte Piet of het slavernijverleden, teruggegrepen op hun waarden en hoe zij in het leven staan. Hoe komt een uitspraak van een leerling tot stand? Kan de leerling verklaren uit welk standpunt en welke waarden de uitspraak komt? Het kunnen verantwoorden waarom leerlingen in het hier en nu een bepaalde mening en zienswijze hebben, is nog niet voldoende. Wanneer leerlingen er zich van bewust zijn dat hun manier van denken ergens vandaan komt, dan kunnen zij hun klasgenoten en afwijkende standpunten beter begrijpen. Een volgende stap is het achterhalen waarom mensen in een bepaald tijdbestek anders dachten over dezelfde gebeurtenis. Het laten nadenken over waar bepaalde eigen ideeën vandaan komen, het proberen te begrijpen waarom een klasgenoot anders denkt en proberen te achterhalen welke culturele en mentale achtergronden mensen in het verleden hadden om op een bepaalde manier te denken, zijn vaardigheden en inzichten die bijdragen aan historische empathie. Als leerlingen empathie kunnen hebben voor mensen in het verleden, dan is het ook mogelijk dat leerlingen empathie hebben voor medemensen in het hier en nu, ongeacht of ze anders denken dan zij.

Humanistisch geschiedenisonderwijs probeert de inzichten en vaardigheden van het schoolvak geschiedenis holistisch en in directe relatie met burgerschapsonderwijs vorm te geven. Door te werken aan het eigen mens-zijn van de leerlingen en hun positie in de directe en grotere samenleving wordt er gewerkt aan aardige (goed voor jezelf en voor anderen), vaardige (je weet hoe jij je hebt te verhouden tot anderen en de samenleving) en waardige (je respecteert andermans zienswijze en probeert via dialoog motieven te achterhalen) leerlingen. ■

Literatuur

- J.S. Allender & D.S. Allender**, *The Humanistic Teacher* (Paradigm Publishers, Londen 2008).
- C.v. Boxtel & J. v. Drie**, 'Historical reasoning: Towards a framework for analyzing students' reasoning about the past', in: *Educational Psychology Review* (2008).
- L.S. Levstik & K.C. Barton**, *Doing History: Investigating with Children in Elementary and Middle Schools* (Routledge, 2010).
- M. Nussbaum**, *Not for profit. Why democracy needs the humanities* (Princeton University Press, 2016).
- J. Rüsen**, 'The Didactics of History', in: *History and theory* (Wesleyan University Press, 1987).
- J. Rüsen**, 'Forming Historical Consciousness, towards a Humanistic History Didactics', in: *Antíteses*, v. 5, n. 10 (1989), p. 519-537.
- P. Seixas & T. Morton**, *The Big Six Historical Thinking concepts* (Nelson, Toronto 2013).
- M. de Winter**, *Verbeter de Wereld, begin bij de opvoeding* (Uitgeverij SPW, Amsterdam 2011).
- www.deamsterdamsemavo.nl

De toekomst in de geschiedenisles

Jullie stelen mijn toekomst.' Tiener Greta Thunberg kan er wat van. Afgelopen najaar waste ze als zestienjarige de wereldleiders opnieuw de oren. 'Mijn toekomst.' Ik veerde op. Wie van ons kent niet de bekende trits 'verleden-heden-toekomst'? De essentie van ons vak wordt ermee uitgedrukt. Het is ook de titel van een boek en een rapport over het geschiedenisonderwijs. In *Bij de Tijd 3* durven we het aan om 'historisch besef' zo te formuleren dat 'leerlingen historische kennis en inzicht gebruiken om na te denken over een mogelijke of gewenste toekomst'. Nou, daarin is Greta wel geslaagd.

Het doemdenken, het alarmisme en ondergangsstemmingen over de natuur, de wereld en onze planeet hebben echt meer te maken met een idee, een mens- en wereldbeeld dan met het verleden. 'Geschiedenis is politiek' schreef ik vorig jaar op deze plek. Net als het vak geschiedenis is politiek een verrukkelijke én noodzakelijke bezigheid. Greta is er niet voor niets, al is ze meer gelovige dan wetenschapper. Ze geeft een stem aan de veelal ongedefinieerde angst van miljoenen mensen wereldwijd, maar haar 'oplossing' is bepaald niet aan de geschiedenis ontleend.

Natuurlijk is de situatie van het klimaat mede een gevolg van keuzen en handelwijzen in verleden en heden. Maar historische kennis en inzicht gebruiken om een gewenste toekomst te realiseren, nou nee, dat is zo simpel nog niet. Hoe is er – althans in de westerse wereld – een einde gekomen aan de vreselijke epidemieën die mens en dier teisterden? Door medische, agrarische en industriële ontwikkeling en innovatie. Vaccinatie, kunstmest, chemie en penicilline hebben miljarden mensenlevens gered.

Hoe zijn halverwege de vorige eeuw wereldwijd een miljard mensen aan de hongerdood ontsnapt? Dankzij de Amerikaanse Nobelprijswinnaar Norman Borlaug. Hij veredelde graansoorten en ontwikkelde resistentie tegen roest en andere schimmelziekten. Mijn energiekosten voor mijn 120 jaar oude herenhuis zijn hoger dan mijn hypotheeklasten of ziekenkostenverzekering. Mijn kinderen wonen in energieneutrale en gasloze huizen. Het kost een paar lieve duiten, maar dan heb je ook wat.

De Amerikaanse wetenschapsjournalist Michael C. Mann schreef een mooi boek: *De Tovenaar en de Profeet. Twee grondleggers en hun concurrerende ideeën over een leefbare toekomst op onze planeet*. Hierin geeft hij een prachtige verklaring waarom 'klimaatdrammers' en

'klimaatoptimisten' elkaar de tent uitvechten. De mantra van aanhangers van de '(onheils)profeten' is: 'Minder, minder, anders gaat iedereen er aan.' Het credo van de aanhangers van het gedachtegoed van de 'tovenaars' of ecomodernisten is: 'Innovatie, innovatie! Zo is iedereen beter af.'

'Historische kennis en inzicht gebruiken om een gewenste toekomst te realiseren, dat is zo simpel nog niet'

We herkennen de machtsstrijd van soortgelijke ideeën in de geschiedenis. Als de profeten van het 'Rapport van de Club van Rome' gelijk hadden gekregen zaten we nu op een smeulende vuilnisbelt. Tvenaars kunnen het feit dat in 2018 wereldwijd twaalf miljoen hectare aan tropisch bos verloren is gegaan, niet onder tafel vegen. En wat zeggen wij tegen onze leerlingen bij geschiedenis die even oud zijn als Greta? Twee dingen. Om historisch te kunnen denken en redeneren, juist ook in een gepolariseerd debat, zijn meerstemmigheid en een gemeenschappelijk historisch referentiekader onmisbaar. We kunnen hierbij niet achterover leunen. We zijn in het heden geen toeschouwers van de geschiedenis, maar medespelers. Kennis die gedrag niet verandert, is niet veel waard. We moeten onze leerlingen verantwoordelijk maken. Om de tuin, die wij aarde of wereld noemen, te bouwen én te bewaren. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Verzamelkamp wordt herdenkingsplek

Kazerne Dossin in Mechelen vertelt verhaal van de Jodenvervolg

De Vlaamse stad Mechelen is vooral bekend om zijn historische gebouwen, de bierbrouwerij en de prachtige altaarstukken van Rubens in twee van zijn kerken. Aan de rand van het centrum staat ook nog de achttiende-eeuwse Kazerne Dossin, die in de recente geschiedenis een lugubere rol kreeg toebedeeld.

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

In 1942 werd het gebouw door de Duitse bezetter uitverkoren als *Sammellager*, vanwege de ideale ligging tussen Antwerpen en Brussel, waar grote Joodse gemeenschappen woonden. De kazerne is gebouwd als een gesloten recht-hoek, slechts toegankelijk door een kleine poort. Ernaast liep een spoorlijn. Hiervandaan werden tussen 1942 en 1944 25.484 Joden en 352 Roma en Sinti weggevoerd naar Auschwitz-Birkenau. Van hen bleken bij de bevrijding van de kampen in het oosten nog 1395 mensen in leven. De kazerne zelf is inmiddels verbouwd tot appartementencomplex; de binnenplaats, waar de verzamelde Joden en 'zigeuners' werden vastgehouden, is een groene binnentuin geworden. Sinds september 2012 bevat de rechtereuleug een herdenkingsruimte, het Memoriaal. Van elke

gedepoteerde wordt de naam hardop genoemd (ingesproken door leerlingen van zeventien Belgische scholen) en het portret getoond. Hier worden ook wat persoonlijke eigendommen van gedepoteerden tentoongesteld. In november van dat jaar werd tegenover de oude kazerne een hagelnieuw Museum en Documentatiecentrum geopend. Dit bijzondere gebouw, hoog en vijf-hoekig, en gesloten als een wachttore, heeft een symbolisch ontwerp. In de punt kijken de grote ramen uit over de stad; aan de kant van de kazerne zijn de vensters dichtgemetseld met 25.000 witte stenen, een voor elke gedepoteerde Jood. Drie van de vier etages zijn ingericht als tentoonstellingsruimte. Langs de gehele wand, die aan één zijde over alle verdiepingen doorloopt, zijn portretfoto's van gedepoteerden aangebracht, in

Tentoonstellingswand met op de achtergrond de muur met portretten van gedepoteerden. Foto: Christophe Ketels.

UITROEING
EXTERMINATION

chronologische volgorde van deportatie. Achttwintig transporten vertrokken van hier: van elk gedeporteerd persoon zijn de gegevens bekend, van de meesten zijn er ook foto's. In zwart-wit zijn de foto's opgenomen van wie de kampen niet overleefde; wie terugkeerde is in sepia afgebeeld. Al kijkend dringt zich het besef op dat de wand met de eerste duizenden foto's wel heel egaal zwart-wit lijkt.

Krachtig statement

Alle gedeporteerden hebben een plekje op de muur gekregen. Als (nog) geen foto bekend is, is een silhouetje opgenomen. Nog steeds worden die silhouetjes af en toe vervangen door een teruggevonden portret: nabestaanden kunnen ook zelf online foto's aanleveren, die later met een kleine ceremonie op de wand worden aangebracht. De fotowand vol herkenbare individuen is bedoeld als een krachtig statement tegenover de foto's van de opgezweepte massa's die de jacht en moord op deze mensen mogelijk maakten. Bovendien wordt met al die gezichten van echte mensen, die ooit particuliere levens in vrijheid hadden, de anonimiteit van de massa gedeporteerden doorbroken: een moderne insteek die in Nederland bijvoorbeeld met het boek (en de tentoonstelling) *De Jodenvervolging in foto's* (2019) werd gehanteerd. Aan de zijwand, naast de tentoonstellingsruimtes, is steeds een verwijzing naar de onderdrukking van verschillende groepen opgenomen. De thema's die hier aan de orde komen zijn onder meer migratie, collectief geweld en groepsdruk. Hier wordt getoond dat de verschijnselen 'daders' en 'meelopers' van alle plaatsen en tijden zijn, evenals de mogelijkheden om in verzet te komen. Het is een bewuste keuze van het museum wel

de link te leggen met actuele kwesties, maar daar relatief weinig plaats voor in te ruimen: de Holocaust was in zijn vorm een uniek en niet te bagatelliseren verschijnsel. Te veel nadruk op eerdere en latere genocides, hoe betreuenswaardig ook, betekent minder ruimte voor het specifieke leed van de Joden.

Aan het begin van het bezoek wordt een introductiefilm getoond die in vogelvlucht de geschiedenis van het antisemitisme en het nazisme en van de uit België gedeporteerde Joden vertelt, maar ook de bedoelingen van het museum verheldert. Daarom bevat de film ook beelden van onder meer het gesegregeerde Zuiden van de VS, de apartheid en de Rwandese genocide: zulke grootschalige misdaden beginnen altijd met uitsluiting. Het museum draagt zijn boodschap uit met beeldmateriaal, dat vooral in reproducties en uitvergrotingen wordt getoond: foto's, propagandamateriaal, documenten, maar ook film- en geluidsfragmenten en gefilmde interviews zijn in ruime mate aanwezig.

Links en onder:
Fotowanden in Kazerne
Dossin. Foto: Chris-
tophe Ketels.

Georganiseerd geweld

De vaste tentoonstelling is opgebouwd uit drie thema's, chronologisch gerangschikt en (met het beklimmen van de trappen) oplopend in de beklemming die ze bij de bezoeker oproepen. Op de eerste etage draait het om het thema 'massa' (1920-1940). De gehele wand wordt hier ingenomen door een opgeblazen foto van het uitgelaten publiek op het Belgische muziekfestival Tomorrowland, editie 2012. Als tegenhanger is hier de propagandafilm *Triumph des Willens* te bekijken, waarin de uitzinnige massa bij het nazi-partijcongres van 1934 in Neurenberg is geregistreerd. Zo wordt duidelijk hoe gemakkelijk een massa mensen te manipuleren is. In deze ruimte draait het vooral om de Joden en de Roma en Sinti die begin twintigste eeuw naar België waren gemigreerd en voor het grootste deel in armoede leefden. Deze economische en politieke vluchtelingen vormden ►

een zeer diverse groep mensen, die houvast bij elkaar zochten. In het najaar van 1940 werden de Joden verplicht zich te laten registreren. Op de tweede etage is het thema 'angst' (1940-1942). Hier is de rode draad het begin van het georganiseerde geweld tegen de Joden, die steeds meer als aparte groep geïsoleerd zijn geraakt. De wand wordt in beslag genomen door een opgeblazen foto van 'Tank man', de Chinese man die in 1989 met zijn tasje pal voor de tank op het Plein van de Hemelse Vrede stond. Volgens het museum staat de foto symbool voor de vraag naar de zin van verzet tegen een totalitair regime: het verzet van deze eenling leek volstrekt zinloos, maar hij groeide uit tot een icoon. De meesten die zich tussen 1940 en 1944 verzetten zijn, zoals de man op de foto, anoniem gebleven, maar gingen de geschiedenis in als 'stille helden'. Op deze etage wordt verteld over isolatie, razzia's en deportaties; weliswaar ook over verzet, maar tegen de tijd dat het gewapende verzet tegen de Jodenvervolgving op gang kwam, einde 1942, waren al 17.000 mensen weggevoerd.

De derde etage wordt beheerst door 'dood' (1942-1944). Hier zijn in een lange gang, tussen zwarte muren, bekende en onbekende foto's uit het 'Höcker-album' met lachende, ontspannen nazi's in de kampen of op 'personeelsuitjes' te zien. Op de muur ertegenover hangen foto's uit het 'Lili Jacob-album' (of Auschwitz-album) van de

Hélène Zylberszac.

Websites

- In België bezoeken schoolklassen het museum onder meer in het kader van burgerschapsonderwijs en de vorming van historisch bewustzijn. Op de website van Kazerne Dossin staat informatie over lespakketten en verschillende programma's voor leerlingen, met een link naar de introductiefilm: tiny.cc/K1kaz1.
- Over het memoriaal (dat volledig gerenoveerd de deuren opende op 27 januari 2020): tiny.cc/K1kaz2.
- Een apart deel van de website van het museum is gewijd aan Hélène Zylberszac: tiny.cc/K1kaz3.

aankomst van de treinen en de selectie van de gedeporteerden; dit alles aangevuld met tekeningen door gevangenen van de situatie in de kampen.

Ontsnapping

Aan de zijwand is er aandacht voor het verhaal van transport nr. XX, een bijzonder transport om verschillende redenen. Drie schoolvrienden konden de trein met een vervalst rood sein laten halthouden, de deuren van een wagon openen en zo zeventien mensen laten ontsnappen. Los daarvan was een actie voorbereid door gevangenen in de kazerne, waardoor nog eens meer dan 200 mensen uit de trein konden springen: van hen werden er 26 neergeschoten door de gewapende SS'ers die meereisden, 90 personen werden opnieuw gepakt. Voor dit transport werden voor het eerst veewagons in plaats van personenrijtuigen gebruikt. Onder de gedeporteerden waren leden van het Joodse verzet, die zich met behulp van vervalste transportlijsten over de wagons hadden verspreid. In het stro op de bodem waren gereedschappen verborgen en volgens afspraak waren de deuren niet goed gesloten.

'Hélène Zylberszac is zestien jaar geworden. Aan de foto van haar levenloze tienergezicht, prominent aanwezig aan de zijwand, kan geen toeschouwer onberoerd voorbijlopen'

Bij een lange stop op het station van Tienen wist zo een aantal mensen te ontkomen; drie van hen werden echter direct gedood, waaronder een meisje dat de volgende ochtend tussen de rails werd aangetroffen. De politie van Tienen maakte foto's van haar lichaam en schreef een rapport. Omdat van de gedeporteerden de identiteitsbewijzen waren afgenomen, wist niemand wie ze was. Ze werd op 22 april 1943 anoniem begraven. In september 1944, na de bevrijding van België, werd haar foto samen met die van de andere twee doden gepubliceerd in de krant *La Patrie*. Haar familie herkende haar en liet haar lichaam overbrengen naar de erebegraafplaats. Hélène Zylberszac is zestien jaar geworden. Aan de foto van haar levenloze tienergezicht, prominent aanwezig aan de zijwand, kan geen toeschouwer onberoerd voorbijlopen: die is schokkend, maar tegelijk onthutsend mooi en sereen. Na deze derde tentoonstelling kan men nog naar boven voor een adembenemende wandeling langs de buitenmuur, hoog boven de stad. Buiten, naast het museum, staat een historische veewagon, ongeveer op de plaats waar de spoorlijn lag. ■

Als Cleopatra's neus korter was geweest...

'De neus van Cleopatra: als hij korter was geweest, was heel het aanschijn van de aarde veranderd,' verklaart Blaise Pascal (1623-1662) in *Pensées* 162. De uitspraak gaat terug op de antieke traditie dat Cleopatra haar charmes succesvol had uitgespeeld tegen Julius Caesar en vervolgens Marcus Antonius, maar dat Octavianus (Augustus), de volgende generalissimus die in Egypte verscheen, afknapte op haar ontegenzeggelijk forse kokkerd. De neus van Cleopatra is gaan staan voor de rol van toeval in de geschiedenis: wat als...? Het bedrijven van die 'counterfactual history' is een dankbare activiteit voor in de klas.

Ik mocht een college 'counterfactual history' geven in een cursus historiografie aan een Nederlandse universiteit die genoemd is naar iemand die niemand kent.¹ Ik toonde aan dat op heel wat momenten in het verleden de gebeurtenissen een volkomen andere loop hadden kunnen hebben. In hun verklaringen zijn historici geneigd om duidelijk te maken dat het zo en niet anders moest gaan, maar dat is vaak pedante wijsheid achteraf. Mijn belangstelling van een alternatief geschiedverloop werd indertijd (1997) gewekt door Niall Fergusons *Virtual History*.² Daarin worden allerlei alternatieve scenario's beschreven, zoals: zou de Vietnamoorlog een heel ander verloop hebben gehad als Kennedy de moordaanslag van 1963 had overleefd? Met een vloed van argumenten wordt aangetoond dat de Verenigde Staten al te diep in het moeras vastzaten, zodat zijn strategie niet wezenlijk anders zou zijn geweest dan die van Lyndon B. Johnson.

Wat als Hitler wél vermoord was?

Nu zijn aanslagen die wel of net niet lukken, een kwestie van toeval. Natuurlijk staat het speculeren vrij. Zou de Tweede Wereldoorlog zijn verhinderd als de vernuftige aanslag op Hitler door Georg Elser van 8 november 1939 in de Bürgerbräukeller gelukt was?³ Of als Von Stauffenberg op 20 juli 1944 de tweede tas met explosieven gewoon had meegenomen in plaats van die achter te laten omdat hij met zijn gehavende, overgebleven linkerhand het tijdmechanisme niet kon instellen? Hij had als ervaren militair toch moeten weten dat de tweede tas ook zou ontploffen. Dit geval van 'wat als?' laat wel de gedachtegang toe dat de geschiedenis een ander verloop zou hebben gehad.

Waarschijnlijk was het westelijk front ingestort, al zou de berekening dat de westelijke geallieerden zich dan aan de kant van de Wehrmacht zouden scharen om gezamenlijk de bolsjewieken

Anton van Hooff is historicus.

Von Stauffenberg (geheel links) tijdens een onderhoud met Hitler.
Bron: Bundesarchiv.

te stuiten, niet zijn opgegaan. Een democratisch Duitsland zou niet zijn ontstaan. Von Stauffenbergs laatste woorden bij de executie op de binnenplaats van het Bendlerblock zeggen genoeg over zijn instelling: 'Es lebe das heilige Deutschland!' Het land zou echter zeker niet aan de volledige capitulatie zijn ontkomen; daarvoor waren de geallieerden te vastbesloten. Wel zou een nieuwe dolkstootlegende zijn ontstaan: 'Had Hitler de verraderlijke aanslag overleefd, dan hadden we de *Endsieg* wel behaald...' Per slot van rekening is de feitelijke afloop van de oorlog toch maar de beste geweest, hoewel in het laatste oorlogsjaar evenveel mensen stierven als in de voorafgaande jaren. Duitsland moest na de *Stunde Null* opnieuw beginnen, 'Auferstanden aus Ruinen und der Zukunft zugewandt,' zoals het volkslied van de DDR ooit begon. ►

¹ Nijmegen is daarmee uniek in de wereld; de meeste medewerkers, laat staan de studenten, hebben geen benul dat hun academie vernoemd is naar een onbenullige heilige Sint-Radboud uit de negende eeuw. Zich nog langer 'katholiek' noemen, werd begin deze eeuw opeens als afstotend gezien.

² Ferguson heeft zich ontwikkeld tot een uitgesproken rechtse figuur in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. In 2001 trouwde hij met Ayaan Hirsi Ali.

³ Daar herdachten de nazi's jaarlijks de mislukte coup van 1923. Elser had de aanslag zorgvuldig voorbereid. Op 9 april 1945 werd hij in Dachau vermoord. Veel later dan de aristocratische Von Stauffenberg en de modelkatholieken van *Die weiße Rose* heeft deze proletariër erkenning gekregen. Toen verscheen er ook een postzegel met zijn portret en het motief dat hij voor zijn daad opgaf: 'Ich hab den Krieg verhindern wollen.'

Wilhelmina, rond 1942. Bron: Library of Congress.

Britse aarzeling

Veel interessanter dan kogels en bommen die al of niet effect hadden – ook voor een klassen-discussie – zijn de gevallen waarin echt gekozen moest worden uit alternatieven. In Fergusons bundel wordt de aanloop van de Eerste Wereldoorlog als voorbeeld genomen. Het Britse kabinet aarzelde om troepen naar het continent te sturen, ook al omdat de landmacht in tegenstelling tot de Royal Navy niet veel voorstelde – de verliezen onder het vrijwilligersleger waren dan ook verschrikkelijk. Wat als Frankrijk er alleen had voorgestaan? Dan zou het Schlieffenplan zijn geslaagd en het Franse leger in de tang zijn genomen, als in een tweede Cannae. Waarschijnlijk was er dan een Europese eenheid gedomineerd door het Duitse keizerrijk uit de bus gekomen, terwijl *Britain ruled the waves*, in een soort brexit avant la lettre.

Nog een voorbeeld van een beslissingsmoment met voorspelbare consequenties: wat zou er gebeurd zijn als Hitler niet zo gretig na Pearl Harbor in december 1941 de Verenigde Staten de oorlog had verklaard?⁴ Waarschijnlijk zouden de Verenigde Staten dan militair de prioriteit hebben gegeven aan de oorlog in de Grote Oceaan, zodat nazi-Duitsland vooralsnog de vrije hand kreeg in Europa. De Russische oorlogswals, niet gesteund

door de Amerikaanse levering van oorlogsmaterieel, zou langzamer, maar onafwendbaar nazi-Duitsland hebben plat gekregen. Tot hoe ver laat zich alleen maar raden, de Rijn, het Kanaal? Ten slotte mijn favoriete, maar zeer grimmige casus.⁵ Zou de Sjoah in Nederland minder vernietigend zijn geweest als Wilhelmina en de regering in mei 1940 in het land waren gebleven?⁶ Nog enkele weken tevoren had Wilhelmina verklaard dat een Oranje onder geen beding zijn of haar

‘Wat zou er gebeurd zijn als Hitler niet zo gretig na Pearl Harbor de Verenigde Staten de oorlog had verklaard?’

post verliet. Stel je voor dat Wilhelmina dagelijks door het bezette Den Haag had gefietst, net zoals koning Christiaan X iedere dag te paard een ritje door Kopenhagen maakte om zijn volk een hart onder de riem te steken. Het is bekend dat Hitler Nederland net als Denemarken en België ‘slechts’ militair wilde bezetten. In Denemarken bleef het binnenlands bestuur intact. In 1943 werden zelfs nog verkiezingen gehouden, waarbij de fascistische er niet aan te pas kwamen. Burgemeester Monchy van Den Haag vroeg aan de eerste de beste Duitse officier die hij in de meidagen van 1940 ontmoette – toen nog ongewis was wat er met Nederland zou gebeuren – wat ‘ze’ met de Joden gingen doen. ‘Niets,’ was het antwoord, dat was immers een binnenlandse zaak.

Toen Nederland door de vlucht van regering en Wilhelmina redde-, rede- en radeloos werd overgeleverd, met slechts de instructie aan de ambtenaren om de bevelen van de bezetter nauwgezet uit te voeren, was het niet moeilijk voor rijkscommissaris Seyss-Inquart en zijn trawanten het bestuursapparaat snel in hun greep te krijgen. Denemarken verkreeg een cruciaal uitstel van de Jodenvernietiging. Het kon waarnemen wat er elders met Joden in Europa gebeurde. Bovendien waren er Duitse militairen die niets moesten hebben van de *Endlösung*. Zij seinden de Deense autoriteiten bijtijds in dat op 1 oktober 1943 de grote razzia zou plaatsvinden. In samenspel tussen het Deens gezag en de ondergrondse werden zeventuizen (volgens andere berichten achttuizend) Joden in de laatste dagen van september over de Sont naar Zweden gezet. Het resultaat was dat 98 procent van de Deense Joden overleefde, tegenover de beschamende 25 procent van Nederland. Ook België, waar de koning bleef en alleen een militair bestuur kwam, heeft een aanzienlijk hoger percentage Joden weten te behouden: 45 procent.

Natuurlijk zijn er allerlei verschillen, die in een (klassen)discussie aan de orde zullen komen: het

⁴ Dat hij dat uit loyaliteit aan bondgenoot Japan op grond van het Anti-Kominternpact van 1936 deed, is ongeloofwaardig, gezien het feit dat het Molotov-Ribbentrop-pact van 1939 zonder scrupules het verdrag schond.

⁵ Geïnspireerd door Nanda van der Zee, *Om erger te voorkomen* (1997, laatste druk 2014).

⁶ De Hebreeuwse term Sjoah, vernietiging, is verre te prefereren boven Holocaust. Afgeleid van het Griekse *holokaustos* (thusia), totaalverbrandingsoffer, suggereert het dat het om een vuurdood gaat en als offer toch nog iets goeds heeft opgeleverd.

veel kleinere aantal Joodse burgers in Denemarken; de geografische omstandigheden (maar in Noorwegen, waaruit veel Joden van de nog kleinere gemeenschap dan de Deense nog naar Zweden konden vluchten, overleefde toch maar 55 procent); de Nederlandse naïviteit van de ambtenarij, terwijl de Belgen in de Eerste Wereldoorlog hun ervaringen met een Duitse bezetting hadden opgedaan; het perfecte bevolkingsregister en persoonsbewijs, enzovoort.

Het gaat natuurlijk niet aan Wilhelmina de schuld te geven van het 'succes' van de Sjoah in Nederland, maar we hebben hier wel een geval waarbij een beslissing de loop van gebeurtenissen bepaald heeft. Dus de vraag 'wat als?' is legitiem en zet aan tot discussie en denken over de willekeurigheid van historische processen.

De neus

Cleopatra's neus was natuurlijk een toevalsfactor. Om die te voorkomen had het vorstenhuis der Ptolemeëen, dat na Alexander de Grote over Egypte heerste, een verstandiger huwelijkspolitiek moeten bedrijven. Maar tot en met Ptolemaios XII waren huwelijken tussen broer en zus geen uitzondering. Daardoor was het gewraakte lichaamsdeel alleen maar markanter geworden, net zoals bij de Habsburgers de kinnebakken wanstaltige vormen aannamen. Maar goed, wat als zij een lieflijk wipneusje had gehad en Octavianus wel van haar was gecharmeerd? Heel waarschijnlijk is dat overigens niet. Zij was met haar 38 jaar na vier bevallingen vast niet meer de frisse jonge vorstin die zich in 31 aan Caesar gaf. Hoewel er veel romantiek is aangenomen, handelden beiden toen uit staatkundige overwegingen. Hij paste het recht van de veroveraar toe, zij was eropuit met haar bedpolitiek het Ptolemeëenrijk en haar koningschap overeind te houden. Caesar heeft nooit hun gemeenschappelijke zoontje geëcht en tot zijn erfgenaam aangewezen. Zijn officiële naam was Ptolemaios XV – nummer veertien was Cleopatra's jongere broer en echtgenoot – maar hij werd Caesartje, Caesarion, genoemd.

'Zijn officiële naam was Ptolemaios XV, maar hij werd Caesartje, Caesarion, genoemd'

Anders was het met de drie kinderen die zij met Marcus Antonius kreeg. Bij de donaties van Alexandrië kregen de peuters, door Marcus Antonius als de zijne erkend, koninkrijken in het oosten toebedeeld. Deze verkwanseling van Romeins machtsgebied werd door Octavianus gewiekt uitgespeeld in zijn propagandaoffensief. Door het 'huwelijk' met Cleopatra werd zijn zus Octavia, die met Antonius was getrouwd, diep gekwetst.⁷ Zo toonde Antonius helemaal in de ban te zijn van die oosterse del. Hij, Octavianus, daarentegen wierp zich op als de verdediger van de *romanitas* en wreker van de eer van zijn zus. Het zou dus politiek onwijs zijn geweest om als derde Romeinse generalissimus voor de bijl te zijn gegaan. Als hij Cleopatra van eigendoding had weten af te houden – om haar te bewaren voor zijn triomftocht in Rome – en het recht van veroveraar had doen gelden, zou hij net zomin als Caesar zich door hartstocht hebben laten meeslepen; in de jaren van zijn opgang naar de macht was Octavianus ijselijk berekenend. Bloedbaden markeerden de jaren tot 31 v.Chr. Het toeval wilde dat hij daarna in een lang regime zich kon stileren als de genadige bringer van de Romeinse Vrede. Er is aan die fameuze neus heel wat historisch denken op te hangen. ■

7 In een 'mannenbrief' schreef Marcus Antonius aan Octavianus: 'Wat heeft je zo veranderd? Dat ik een koningin binnenga? Ze is wel mijn wettige vrouw. Ben ik er soms nu pas mee begonnen of niet al negen jaar geleden? Ga jij alleen bij Livia naar binnen? Het zou me verbazen dat je, als je deze brief leest, het al niet bij Tertulla of Terentilla of Rufilla of Salvia Titisenia of allemaal tegelijk bent binnengegaan. Doet het er soms toe, waar en in welke vrouw je loost?'

Cleopatra, schilderij van Pierre Olivier Joseph Coomans (1877).

Find & Fix

Ontdek en verbeter historische fouten

Hoe kun je op een effectieve manier de les starten waarbij alle leerlingen actief bezig zijn met de leerstof, de leerlingen inzicht krijgen in hun eigen leerproces en de docent inzicht krijgt in waar misconcepties van leerlingen zitten? In de Find & Fix-werkvorm komen deze zaken samen op een manier die leerlingen motiveert.

Robbert-Jan Poortvliet is docent geschiedenis op het Calvin College Zeeland en vakdidacticus op de Fontys Lerarenopleiding Tilburg.

Wat?

Deze werkvorm laat leerlingen acht zinnen lezen waarin bewust enkele fouten zijn opgenomen. De fouten hebben te maken met parate kennis, zoals wie, wat, waar, maar ook met het inzicht in vaardigheden, zoals oorzaak-gevolgrelaties.

Voor wie?

Deze werkvorm kan op ieder niveau worden afgestemd. Naarmate het niveau van de leerlingen hoger is, kunnen de zinnen en de fouten ingewikkelder worden.

Hoe?

Deze werkvorm is uitermate geschikt om een les te starten of om een les af te ronden. De docent maakt een tabel van negen vakken. In het midden van de tabel is plaats voor de instructie van deze werkvorm. In de overige acht vakken is ruimte om zinnen op te nemen waarin bewust enkele fouten zijn gemaakt.

Een voorbeeld van een foute zin is:

‘In augustus 1938 viel Himmler Polen binnen. Dit was de start van de Eerste Wereldoorlog. Hierop verklaarden de Verenigde Staten en Frankrijk de oorlog aan Rusland. Zo begon de appeasement-politiek.’

Onder: Find & Fix, Geschiedeniswerkplaats, vmbo-4, Nederland in het interbellum (Noordhoff). Rechts: Leerlingen aan het werk met de werkvorm Find & Fix. Foto's: Robbert-Jan Poortvliet.

Aletta Jacobs was de eerste vrouw in de Tweede Kamer in 1917 voor de Liberale Unie.	De oudste politieke partij in Nederland is de ARP. Dit is een socialistische partij.	De ontzuiling zorgde voor vele organisatorisch. Dit verschijnsel ontstond aan het einde van de 20 ^e eeuw. De samenleving werd verdeeld in drie groepen.
Zwartverken werd voorkomen door verklozen te laten stemmen. Mussert organiseerde werkverschaffingsprojecten in de jaren '40.	INSTRUCTIE Lees de zinnen. Streep de fouten aan. Verbeter ze.	De NSB was extreemlinks. Ze haalden in 1937 ongeveer 30% van de stemmen. De politiek van Nederland voor de Tweede Wereldoorlog was op politiek gebied de aanpassingspolitiek en op economisch gebied de neutraliteitspolitiek.
De regering in Nederland koos in 1914 de Duitse kant. Er waren hierdoor veel Franse vluchtelingen. Een muur tussen België en Duitsland moest dit voorkomen.	Het districtenstelsel, dat werd ingevoerd in 1917, gaf grotere partijen de kans om in de Tweede Kamer te komen. Ook werden de handelsbelemmeringen in dat jaar opgelost en de schaarste.	Mussert wilde neutraal blijven. Zijn partij, de ARP, wilde dat de overheid meer uitgaf dan dat er binnenkom om de economie te stimuleren.

De verbeterde zin is:

‘In september 1939 viel Hitler Polen binnen. Dit was de start van de Tweede Wereldoorlog. Hierop verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk de oorlog aan Duitsland. Zo eindigde de appeasementpolitiek.’

Deze werkvorm kan op drie manieren worden uitgevoerd:

- De docent toont de tabel met de foute zinnen op een powerpoint en vraagt de leerlingen van de foute zinnen de juiste zinnen te maken. De leerlingen noteren deze zinnen in hun schrift, map of op hun device.
- De docent geeft iedere leerling een blad met daarop de foute zinnen en vraagt de leerlingen de fouten in de zin te omcirkelen en per cirkel het juiste woord in te vullen.
- De werkvorm kan ook ingezet worden om leerlingen van elkaar te laten leren. Leerlingen ontvangen een leeg raster van de docent en noteren zelf acht zinnen waarin ze fouten maken. Als het blad af is, laten ze een medeleerling deze fouten verbeteren. Een check kan snel uitgevoerd worden door de docent of de leerlingen zelf. Er kan eenvoudig gedifferentieerd worden in moeilijkheidsgraad met deze werkvorm. Leerlingen kunnen kiezen of ze hun lesmethode open of dicht laten. Bij een gesloten methode doet de werkvorm een beroep op parate kennis uit het langetermijngeheugen. Bij een open methode laat de werkvorm de leerlingen de juiste verbanden leggen in hun langetermijngeheugen door de juiste zinnen te formuleren.

Wat levert het op?

Leerlingen ervaren het als motiverend om deze werkvorm te maken. De werkvorm maakt snel zichtbaar waar detailkennis ontbreekt, zowel voor de leerling als voor de docent. Het leggen van verbanden tussen verschillende gebeurtenissen kan makkelijk geoefend worden.

Waarom?

In het onderwijs staat formatief handelen volop in de belangstelling. Deze werkvorm kan gezien worden als een formatieve leeractiviteit waarop directe feedback gegeven kan worden door de docent of de medeleerling.

Reacties van leerlingen

Jarco, 15 jaar, vmbo-t: 'Juist door de fouten die ik moet opsporen, moet ik echt intensief mijn lesboek bestuderen om de juiste dingen te weten te komen.'

Femke, 16 jaar, vmbo-t: 'Ik vind het grappig dat ik in deze werkvorm de fouten mag verbeteren die een leerling maakt.'

Melanie, 15 jaar, vmbo-t: 'Doordat ik de zinnen helemaal opnieuw op moet schrijven, ben ik heel bewust bezig met hoe bijvoorbeeld oorzaken en gevolgen verbonden zijn. Hierdoor koppel ik ook beter jaartallen aan gebeurtenissen of ontwikkelingen aan de juiste personen.' ■

De complete les, inclusief de benodigde materialen en een uitgebreide docentenhandleiding, vindt u op www.vgnkleio.nl.

Als docent meewerken aan centrale toetsen en examens?

Ben jij een creatieve en vakbekwame docent? En vind je het belangrijk dat leerlingen toets- en examenvragen krijgen die aansluiten op hun niveau en interesses? Dan is meewerken aan de centrale toetsen en examens als constructeur iets voor jou!

Per 1 augustus zoeken wij docenten voor de constructiegroep centrale examens **geschiedenis havo/vwo papier** en **geschiedenis en staatsinrichting bb/kb/gt papier**.

Wat vragen wij van jou?

Je hebt recente onderwijservaring en beschikt over gedegen vak kennis in het schooltype waarvoor de toets of het examen gemaakt wordt. Daarnaast heb je, wanneer het gaat om de eindexamens, ook ervaring met examenklassen. Het is belangrijk dat je met beide benen in de onderwijspraktijk staat. Creativiteit, goed plannen en voldoende digitale vaardigheden zijn voorwaarden om als constructeur aan de slag te gaan. Affiniteit met ontwikkelingen en vernieuwingen in het onderwijs en examinering/toetsing heeft de voorkeur.

Werk je mee aan een schoolboekmethode? Dan kom je niet in aanmerking. Centrale toetsen en examens zijn methodeonafhankelijk.

Informatie en reageren

Heb je interesse of wil je graag meer informatie? Kijk dan vanaf 1 februari op Cito.nl/over-cito/werken-bij-cito/docenten-gezocht en reageer uiterlijk 29 februari.

Atlantische Onderwijsconferentie 18 maart 2020

75 jaar vrijheid: waar staan we nu?

Datum: 18 maart 2020

Locatie: Paushuizen, Utrecht

Programma: met o.a. Arie Elshout (De Volkskrant) en Nikki Sterkenburg (TerInfo). In de middag vinden uiteenlopende workshops plaats over thema's als nepnieuws en de Amerikaanse verkiezingen.

Voor aanmelden en meer informatie:
atlcom.nl/onderwijs

LATEN WE HET EENS OVER DE TOEKOMST HEBBEN

Soms is het tijd voor iets nieuws. Een master Leraar Geschiedenis volgen aan de Hogeschool van Amsterdam biedt je de uitgelezen kans om meer uit jezelf en je carrière te halen.

Je ontwikkelt je tot eerstegraadsleraar geschiedenis. Het onderwijs wordt verzorgd door hooggekwalificeerde docenten die de praktijk kennen. Je vakkennis komt op academisch niveau en wordt breder, dieper en up-to-date. We bieden een flexibel deeltijdprogramma en wat je leert, kun je direct in je werk toepassen. Wil je meer weten? Bezoek onze open dag op 8 februari of 7 april a.s.

CREATING TOMORROW

HVA.NL/MLRGS

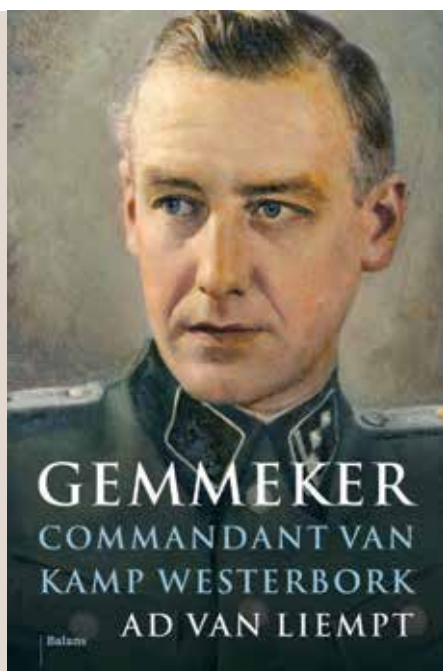
Volledig afgestemd op de nieuwe examens havo en vwo!

- ▶ Topkwaliteit voor een aantrekkelijke prijs
- ▶ Alle examenonderdelen in één boek
- ▶ Veel aandacht voor historisch denken en redeneren
- ▶ Veel aandacht voor historisch-actuele thema's
- ▶ Veel aandacht voor de 'Taal van de geschiedenis'

Karakter- studie van de 'koning van Westerbork'

Gemmeker. Commandant van Kamp Westerbork. *Ad van Liempt* (Balans, Amsterdam 2019), 382 blz., € 34,99

Met het schrijven van een biografie over Albert Gemmeker, tijdens de oorlogsjaren commandant van *Judendurchgangslager* Westerbork, toont Ad van Liempt opnieuw aan dat hij een meesterverteller is. Van Liempt verstaat de kunst om geschiedenis te vertellen aan de hand van het leven van gewone mannen en vrouwen. De afgelopen decennia verschenen regelmatig publicaties van zijn hand over de bezettingsjaren. Zo schreef hij over de jacht op de Nederlandse Joden door de Colonne Henneicke in *Kopgeld* en over de Nederlandse Jodin Selma Wijnberg die vernietigingskamp Sobibor overleefde. De biografie over Gemmeker was tegelijkertijd een dissertatie die Van Liempt aan de Rijksuniversiteit

Groningen verdedigde. En daar wringt het voor sommige critici van Ad van Liempt. Het boek zou onvoldoende wetenschappelijk zijn en daarom niet geschikt als proefschrift. Vooral het negeren van bronnen wordt hem kwalijk genomen, evenals het ontbreken van een heldere probleemstelling. Bovendien zou de promotie een farce zijn omdat de academische promotieregels niet in acht waren genomen. Zo lag het boek over Gemmeker vóór de promotiedatum in elke boekwinkel. Dit alles doet echter niets af aan de leesbaarheid van het boek en dat kan niet over elk proefschrift worden gezegd. Van Liempt schetst een kraakhelder beeld van Gemmeker aan de hand van originele bronnen en interviews met twee van zijn kinderen. Hoewel geen historicus van beroep, moet hij wel degelijk serieus genomen worden door historici. Hij slaagt er immers al jaren in om geschiedenis op een beeldende wijze te vertellen en dat is een grote verdienste.

Ook in *Gemmeker, Commandant van Kamp Westerbork* beschrijft Van Liempt de grote geschiedenis beeldend door de levens van gewone mensen op te tekenen. Bijvoorbeeld dat van Lotte Weisz. Deze negentienjarige Duitse Jodin had in Westerbork de Nederlandse marechaussee Johan Smallenbroek leren kennen, die met zijn collega's de taak had het kamp te bewaken. Op een donkere avond in december 1943 spraken ze af omdat Johan jarig was. Maar op het moment dat de twee elkaar ontmoetten, sprong vanuit het donker, met een lantaarn in zijn hand, Albert Gemmeker tevoorschijn. De twee waren betrapt en werden gestraft. Smallenbroek kwam via de strafgevangenis van Scheveningen en Kamp Amersfoort weer op vrije voeten, maar dat gold niet voor Lotte. Het afspraken werd haar fataal. Ze kwam terecht in de strafbarak en een maand later werd ze gedeporteerd naar Auschwitz. Uiteindelijk zou ze in Bergen-Belsen overlijden. Ook het levensverhaal van Selig Goldstein treft de lezer. Goldstein was verpleegkundige in het Apeldoornsche Bos, een Joodse

psychiatrische instelling die in januari 1943 op grove wijze door de SS werd ontruimd. Goldstein kwam hierna in Westerbork terecht waar hij op een dag hout aan het sjouwen was. Toen Gemmeker op een zeker moment voorbijliep nam Goldstein, die de kampregels nog niet kende, zijn pet niet af voor de commandant. Volgens Gemmeker was dit een opzettelijk disciplinair vergrijp dat daarom bestraft diende te worden. Selig Goldstein en zijn vrouw werden op transport gesteld naar Auschwitz, waar ze direct na aankomst werden vergast. Door deze en soortgelijke verhalen probeert Van Liempt zicht te krijgen op de ware aard van Gemmeker en of de 'koning van Westerbork' weet had van het lot dat mensen zoals Weisz en Goldstein te wachten stond.

Om een antwoord op deze vraag te krijgen heeft Van Liempt diverse originele bronnen geraadpleegd. Zo heeft hij bijvoorbeeld de verhoren bestudeerd die de Drentse rechercheur Jan Schoenmaker na de oorlog met de gewezen commandant hield. Schoenmaker schreef in het procesverbaal dat Gemmeker 'niet onkundig zou zijn gebleven van het feit dat geruchten over vergassing Kamp Westerbork waren binnengedrongen'. ►

Kerstmis in Kamp Westerbork, december 1942. Links kampcommandant SS Obersturmführer Gemmeker, rechts SS Hauptsturmführer Aus der Fünten.
Foto: Rudolf Breslauer. Collectie Yad Vashem.

Medeplichtigheid aan massamoord werd Gemmeker uiteindelijk in 1948 niet ten laste gelegd. Ook bij latere gerechtelijke vooronderzoeken in Duitsland heeft hij altijd ontkend op de hoogte te zijn geweest van de praktijken in Auschwitz en Sobibor. Dat deed hij dus ook in de jaren zeventig van de vorige eeuw tegenover de Duitse onderzoeksrechter Wolfgang Steffen. Van Liempt heeft voor zijn onderzoek met Steffen gesproken en ook die is ervan overtuigd dat Gemmeker geweten moet hebben van de gaskamers. Maar overtuigend, schriftelijk bewijs dat hij het lot van zijn slachtoffers kende, is niet voorhanden. Mede daardoor drong de zaak-Gemmeker niet door tot de Duitse strafrechter en ontkwam hij aan vervolging. Hoewel hij dus de strijd met justitie won, werd Gemmeker de rest van zijn leven achtervolgd door de mogelijkheid van een nieuwe straf. Dat is voor zijn dochter Rosemarie, waar Van Liempt ook mee heeft gesproken, een troostrijke gedachte. Zij verbrak uiteindelijk alle banden met haar vader in 1975 nadat zij en haar Griekse man door haar vader geschofferd werden nadat hun zoon vlekken had gemaakt in het tapijt van zijn opa. 'Dat krijg je met die bastaardkinderen,' schreeuwde hij. Verhalen zoals die van Rosemarie Gemmeker over haar vader of die van Wolfgang Steffen over de vele uren dat hij commandant Gemmeker verhoorde, gaven Van Liempt een goed inzicht in de persoon Gemmeker. Bovendien deed de schrijver nauwgezet en uitvoerig onderzoek in zowel Nederlandse als Duitse archieven. Hierdoor is een zeer lezenswaardige biografie tot stand gekomen waarin de commandant van Westerbork treffend gekarakteriseerd wordt.

Bert Jan Hartman ■

Boeiende vmbo-con

'De geschiedenis herhaalt zich niet, maar zij rijmt wel.' De twaalfde editie van de vmbo-conferentie over het examen geschiedenis wordt goed samengevat in deze quote van Mark Twain. De uitspraak werd zowel in de openingslezing als in de slotlezing gebruikt en gaf mooi aan hoe beide sprekers stonden tegenover het thema van de studiedag: 'Is er een nieuwe Koude Oorlog gaande?'

De dag werd georganiseerd door de Universiteit Utrecht en de vmbo-commissie van de VGN. Tussen de lezingen door was er de keuze uit lezingen en een workshop uit een aanbod van zeven. De openingslezing werd verzorgd door journalist en schrijver Pieter Waterdrinker. Speciaal uit Moskou overgekomen hield Waterdrinker een gloedvol betoog met als boodschap de huidige situatie in Europa en de wereld eens vanuit Russisch perspectief te bekijken. Gelardeerd met autobiografische momenten en anekdotes, gaf hij de ruim honderd collega's de boodschap mee dat wij ons meer moeten verdiepen in Rusland en de Russische geschiedenis. Nadat wervelwind Waterdrinker na vijf kwartier was uitgeraasd, stonden er drie keuzelezingen op het programma. Jikkemien Kuypers, vmbo-docent die in 2018 werd gekozen tot geschiedenisleraar van het jaar, hield een interactieve lezing met prikkelende vragen: wat is de positie van geschiedenis binnen het vmbo, hebben de leerlingen wel wat aan geschiedenis? Moet geschiedenis verplicht worden op het vmbo en waarom wordt het vak zo weinig gekozen binnen de leerweg BB? Voldoende stof tot discussie. Liesbeth Dirks, geschiedenisle-

raar van het jaar 2016, ging in op *fake*-nieuws. Hoe kun je het herkennen en hoe kun je leerlingen hiertegen wapenen? Met veel voorbeelden ging ze nader in op dit actuele thema. De deelnemers kregen praktische tools aangereikt voor gebruik in de klas. Gerard Rozing gaf namens de VGN informatie over de vernieuwde syllabus. Huub Kurstjens, toetsdeskundige bij het Cito, besprak welke gevolgen de vernieuwde syllabus heeft voor de vraagstelling in het cse geschiedenis. Ook analyseerde hij grondig het afgelopen examen,

ferentie rond Koude Oorlog

mede naar aanleiding van vragen en opmerkingen vanuit het veld.

Na de lunch was het tijd voor de workshopronde. Opvallend was dat in de verschillende workshops veel aandacht was voor dilemma's en hoe je die zou kunnen bespreken in de klas. Van het conflict tussen Israël en de Palestijnen aan de hand van een nieuw ontwikkeld leskatern tot 'Hoe pak je gevoelige geschiedenis aan in de klas?' met handreikingen. Van het bespreekbaar maken van terrorisme door het project 'Ter Info' tot het handelen van mensen in de Tweede Wereldoorlog aan de hand van het onderwijsproject 'Het oorlogsgeheim van tante Roosje'.

Drie praktische workshops completeerden het zevental workshops waaruit gekozen kon worden. Activerende werkvormen stonden centraal in de workshop over 'Rusland, Poetin, en symbolen van de macht'. En in de workshop 'Hoe maak je goede toetsvragen in combinatie met de gewijzigde syllabus' gingen de docenten zelf als 'examenvrager' aan de slag en

kregen zij praktische tips bij het construeren en formuleren van vragen en antwoorden. Geschiedenisdocenten staan bekend als verhalenvertellers die graag hun kennis van het verleden delen met hun leerlingen. Maar hoe komen we erachter of de leerlingen hier ook iets van onthouden? In de workshop 'Verhalen vertellen

en formatieve evaluatie' werd door middel van voorbeelden uit de praktijk duidelijk dat het formuleren van leerdoelen, voortdurende evaluatie en feedback onmisbaar zijn voor een goede geschiedenisles.

Martin Bezemer is lid van de vmbo-commissie van de VGN.

'Het formuleren van leerdoelen, voortdurende evaluatie en feedback zijn onmisbaar voor een goede les'

De goed bezochte slotlezing 'De Nieuwe Koude Oorlog, resultaten uit het verleden bieden geen garantie voor de toekomst' werd verzorgd door Henk Kern, universitair docent aan de Universiteit Leiden. Na een vernieuwende analyse van de Koude Oorlog ging hij in op de vraag of er sprake is van een nieuwe Koude Oorlog. Aangezien de geschiedenis zich niet herhaald, moet het antwoord daarop negatief zijn. Er zijn wel overkomsten aan te wijzen, dus enige rijm is er toch ook wel. Ook de twaalfde editie van de conferentie voor vmbo-docenten was een succes. Op naar nummer dertien! ■

Links: Pieter Waterdrinker hield een gloedvol betoog over Rusland. Boven: Jikkemien Kuypers prikkelde het publiek in haar lezing over het nut van geschiedenis. Hiernaast: Naar de slotlezing door Henk Kern over de Koude Oorlog werd geboeid geluisterd. Foto's: Martin Bezemer.

VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema | benin haarlem@hotmail.com

Eindredactie:

Patsboem!educatief, Martijn van Lieshout, Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl

Redactie: Quinten Koster, Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan Schuijt, Nicole van der Steen, Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer

Medewerkers: Jelte Posthumus, Ton van der Schans

Vormgeving: Bianca Emanuel Magazine Design

Redactieadres: Molenveldlaan 43, 6523 RJ Nijmegen

Druk: Drukkerij Wilco BV, Meppel | ISSN 0165-6449

Advertentie acquisitie: Susanne Elgershuizen, 06 - 137 601 25 | elgershuizen15@gmail.com

Kleiokrant: Kopij kunt u sturen naar: redactie@vgnkleio.nl.

Website: www.vgnkleio.nl

Social media: @gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap VGN € 80,- | Studenten € 50,-
Leden- en abonnementsadministratie: Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, voorzitter,
mediacontacten, pabocommissie
Maarten van Gils,
secretaris, cie. didactiek
Maud Knook, penningmeester
Hellen Janssen,
cie. havo/vwo, Euroclio
Gerard Rozing, cie. vmbo,
cie. lerarenopleidingen
Steven Stegers, Euroclio,
cie. wereldgeschiedenis
Pim Renou, ICT, communicatie, pr
Jos Niewold, cie. vmbo, PVVVO

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

Schipperswoning

Niet lang geleden struinden mijn leerlingen door de Groninger Archieven, alwaar ze de oprichtingsakte van de school bestudeerden. Het wekte in mij de drang om zélf weer eens het archief in te duiken en ik besloot de geschiedenis van mijn eigen huis te onderzoeken. Het is een schipperswoning in een buurt die verrees in de decennia na de Vestingwet van 1874 die het einde betekende van de oude bastions die de stad in toom hadden gehouden als een nauwzittend korset. Eindelijk kon de stad weer ademen en groeien.

'Ik herken mijn huis en dat van de burens, hoewel de indeling ietwat veranderd is'

Handige timmerlieden bedachten zich niet en vroegen bouwvergunningen aan. Een zekere Derk Eisses deed dat in 1882 voor de plek waar ik nu zit. De oorspronkelijke tekening is eenvoudig van opzet: ik herken mijn huis en dat van de burens, hoewel de indeling ietwat veranderd is.

Een van de eerste bewoners was Lolke Langman. Ik kom hem op het spoor, omdat hij op 16 december 1894 bij de gevonden voorwerpen in het Nieuwsblad van het Noorden een 'katoenen zakje' aanbiedt op dit adres. Tot de andere vondsten die dag behoren een gouden oorbelletje, een militaire medaille, een geel, gladharig hondje, een mud haver en een varken. Men verloor nog eens wat in de negentiende eeuw.

Dat blijkt eens te meer uit het levensverhaal van Lolke Langman. Hij verliest zijn vrouw Sybrigje als ze nog maar 24 is, maar hertrouwt kort daarop met de 39-jarige Gesina, die pas gescheiden was van Gerard, die haar mishandelde. Het enige kind waarvan akte is gemaakt, wordt levenloos geboren en blijft zonder naam. Enkele jaren later vertrekt Lolke als sergeant naar de noordelijke kazerne in Groningen.

Het huis wordt daarna gekocht door Wiendelt Drenth en Hendrica Pietersen, die de jaren daarvoor op hun schip woonden en als binnenschippers door

heel het land voeren, getuige de geboorteaktes van hun kroost. De kinderen komen overal en nergens ter wereld. In het voorjaar 1899 treft het noodlot ook deze familie. Twee dochters zwaaien vader, moeder en twee broers uit; het viertal vertrekt per schip naar Rotterdam en kapitein Drenth stuurt de tjalk daarna richting Koningsbergen, het huidige Kaliningrad. Daar nemen Hendrica en de jongste zoon afscheid om per trein terug te reizen naar Groningen. Wiendelt en zijn oudste zoon kiezen opnieuw het ruime sop, 'met zijn schip beladen met steenen en met bestemming naar Danzig', maar van het tweetal wordt nooit meer iets vernomen. Het schip vergaat 'met man en muis'.

Hendrica overleeft haar man meer dan veertig jaar en overlijdt begin 1940 op 82-jarige leeftijd in mijn huis. De rouwadvertentie laat lezen: 'de teraardebestelling zal plaatshebben a.s. donderdag. Vertrek van huis 10½ uur.'

Ik vond het een tragisch en aangrijpend verhaal. Altijd geldt dat geschiedenis tastbaar wordt als het verhaal van individuen verteld wordt. Gewone mensen worden bijzonder en alledaagse plekken krijgen kleur. We moeten vaker de archieven induiken. En ik neem de leerlingen mee. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en film liefhebber.

Door archeologische ogen

Het Rijksmuseum van Oudheden en de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed hebben de educatieve website **www.archeologieopdekaart.nl** in een nieuw jasje gestoken. Hier wordt een grote hoeveelheid bronnen aangeboden over de geschiedenis van Nederland, van de hunebedden in Drenthe tot een Romeinse villa in Limburg. De website is ontwikkeld voor kinderen tussen 10 en 14 jaar en is geschikt voor gebruik in de geschiedenislessen. Door middel van teksten, filmpjes en animaties worden de leerlingen gestimuleerd om zelf op onderzoek te gaan en Nederland te ontdekken door de ogen van een archeoloog.

Studiedag Holocaust-educatie

Lesgeven over de Holocaust is gecompliceerd. Steeds vaker vormen films en games het beeld dat leerlingen hebben van de Holocaust. Hoe ga je hier als docent mee om en welke inhoud geef je nu, 75 jaar na het einde van de oorlog, als docent aan jouw lessen?

Op donderdag 5 maart 2020 is er in het Herinneringscentrum Kamp Westerbork een studiedag over dit onderwerp. Neem deel aan een gevarieerd programma van presentaties, lezingen en workshops. Er is aandacht voor het gebruik van films en games ter verdieping van je lessen, actualiteit en de Holocaust, multiperspectiviteit, storytelling en persoonlijke verhalen. Er is ook een rondleiding met ooggetuigen op het kampterrein. De studiedag wordt georganiseerd door de Commissie Didactiek en Activiteiten van de VGN en het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, met inhoudelijke ondersteuning door Marc van Berkel (Hogeschool Arnhem en Nijmegen en voorzitter van de educatiewerkgroep van de International Holocaust Remembrance Alliance). Geïnteresseerd? Kijk voor meer info op **www.kampwesterbork.nl** en **www.vgnkleio.nl**. Of stuur een mail naar: vgndidactiek@gmail.com of Christel.Tijen@kampwesterbork.nl.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welk historisch begrip zoeken we? Stuur het antwoord vóór 12 maart naar **redactie@vgnkleio.nl**. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden!

Het antwoord op de histocrypto in Kleio 7 was: Abbey Road, Londen. De winnaar is Cora Bouwland uit Heerenveen. Zij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Lilianne Ploumen van de PvdA gaf een gastles op *Spring High* in Amsterdam over 100 jaar vrouwenkiesrecht.

Lessen van Aletta Jacobs

Vanwege honderd jaar vrouwenkiesrecht is er een lespakket gemaakt door Atria en educatieplatform F-site. *De lessen van Aletta Jacobs* bestaat uit vier lessen die geschikt zijn voor de bovenbouw van vmbo, havo en vwo. Elke les bevat een educatieclip, docentenhandleiding, werkblad en antwoordenvol. Het pakket is gratis te downloaden via www.alettajacobs.nl.

Seminar over film- en beeld-educatie

In juni 2020 organiseert het Netwerk Filmeducatie het seminar *BeeldBekwaam in het Onderwijs*, bedoeld voor lerarenopleiders om een nieuwe generatie leraren bewust te laten omgaan met beeld in het onderwijs. Tijdens het seminar ontdek je hoe film- en beeldeducatie concreet het onderwijs kunnen ondersteunen. Het seminar vindt plaats op woensdag 17 juni in het Eye Filmmuseum te Amsterdam. Opgeven kan nu al. Meer informatie? Stuur een mail naar netwerkfilmeducatie@eyefilm.nl.

Vriendschap en rivaliteit

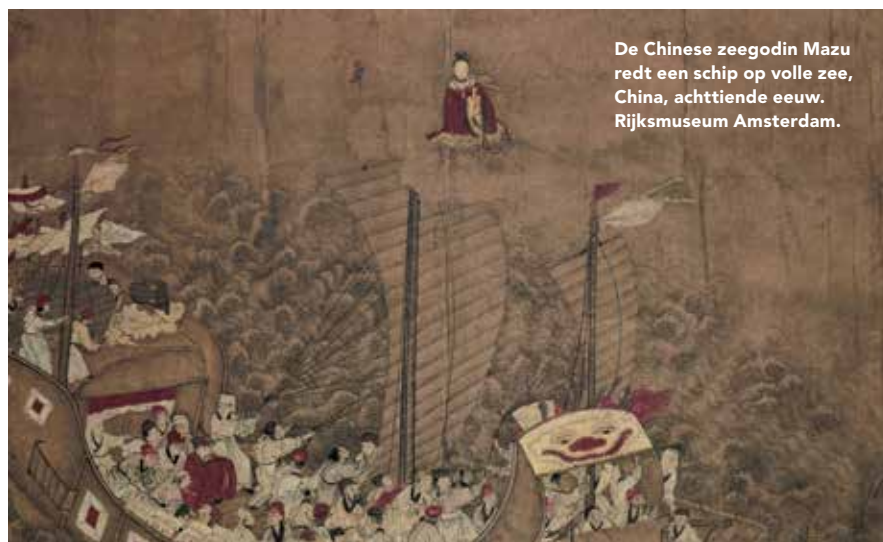
In het Kunstmuseum Den Haag is de tentoonstelling *Breitner vs Israëls – Vriendschap en rivaliteit* te bekijken. De tentoonstelling richt zich op de wisselwerking tussen George Hendrik Breitner en Isaac Israëls. Deze belangrijke Nederlandse kunstenaars hebben veel gemeen, maar hun onderlinge rivaliteit mondde uit in een ruzie. Na negen jaar legden de kunstenaars het bij. Maar de rivaliteit leidde tot veel hoogtepunten in beider werk. De tentoonstelling is te zien tot en met 10 mei in het Kunstmuseum Den Haag. Voor meer informatie zie www.kunstmuseum.nl.

George Hendrik Breitner, *Meisje in rode kimono* (Geesje Kwak), circa 1893. Kunstmuseum Den Haag.

Wonderen

Van 28 februari tot en met 23 augustus presenteert Museum Catharijneconvent de tentoonstelling *Allemaal Wonderen*, waarin wonderen centraal staan. Een onderwerp van alle tijden, culturen en religies dat sinds het begin van de mensheid een rol speelt in het leven. Eeuwenlang heeft het kunstenaars geïnspireerd. Werken uit nationale en internationale collecties zijn samengebracht in deze tentoonstelling. Als bezoeker reis je langs de kantelpunten in het leven van de mens en de wonderen die daarin een rol spelen. De tentoonstelling zet de bezoeker aan het denken. Geloof je wat je ziet? Geloof je het als iemand anders een wonderbaarlijk verhaal vertelt? Kijk voor meer informatie op www.catharijneconvent.nl.

De Chinese zeegodin Mazu redt een schip op volle zee, China, achttiende eeuw. Rijksmuseum Amsterdam.

Het volgende nummer van Kleio verschijnt op 25 maart

Kernachtig en compleet, dát is Geschiedeniswerkplaats. Dankzij de heldere structuur kunnen je leerlingen gemakkelijk zelfstandig aan de slag en weten zij precies wat de hoofdzaken van de lesstof zijn. En met toepasselijke voorbeelden uit het heden, is geschiedenis niet alleen van vroeger, maar ook van nu!

Vraag nu
je gratis
beoordelings-
pakket aan!

NIEUW!

Geschiedeniswerkplaats voor de tweede fase

Eenvoudig differentiëren met de perfecte mix van boek en online

- Persoonlijke digitale leeromgeving met adaptieve leerroutes
- Structuur online lesmateriaal en boek is hetzelfde
- Nieuw vanaf schooljaar 2020/2021: De themakaternen 'Het Midden-Oosten en Noord-Afrika' en 'Geloof en Verstand'.

Ook nieuw:

Geschiedeniswerkplaats onderbouw (vmbo, havo, vwo en TTO-editie)

Eenvoudig differentiëren met de perfecte mix van boek en online

- Persoonlijke digitale leeromgeving met adaptieve leerroutes
- Structuur online lesmateriaal en boek is hetzelfde
- Beschikbaar als blended lesmethode FLEX

Meer weten of een gratis beoordelingspakket aanvragen?
Kijk op: geschiedeniswerkplaats.noordhoff.nl

Wie zijn wij en wie waren zij?

Identiteit en identificatie in het geschiedenisonderwijs

De discussie over de Nederlandse identiteit wordt op het scherpst van de snede gevoerd. Identiteit en identificatie raken het geschiedenisonderwijs in de kern. Wiens geschiedenis is herkenbaar in het Nederlandse geschiedenisonderwijs? Deze vraag staat centraal tijdens het zesde Nationaal Geschiedenisonderwijscongres.

PROGRAMMA

Ochtend

- Geeft geschiedenis een gezamenlijke basis? (Susan Legêne)
- Over klauwende leeuwen en rijzende fenixen (Karel Van Nieuwenhuyse)
- Paneldiscussie
- Uitreiking Kleio Klasseprijs

Middag

- Werken met meerdere perspectieven en identiteiten (Charlotte Labrie en Ellen Loozen)
- De Nederlandse identiteit in de krant (Maaïke Napolitano)
- De geboortepapieren van Nederland (Anton van Hooff en Daan Schuijt)
- Terrorisme-bootcamps in Pakistan in historisch perspectief (Stefan Kras)
- Europa als vak apart (Marc van Berkel)
- 9/11 in de Verenigde Staten, Frankrijk en Nederland (Thijs van Dooremalen)
- Wat zegt de Griekse identiteit over onze tijd? (Barbara Dijke)

- De geschiedenisles als bron van identiteitsvorming (Koen Henskens en Rémi Hartel)
- Football makes history (Andreas Holtberget en Alice Modena)
- Het verleden verbeeld op sociale media (Robbert-Jan Adriaansen)

Op de website www.vgnkleio.nl vindt u uitgebreide informatie over het programma.

13 maart 2020
Nationaal Archief, Den Haag